

AGORA

JAARGANG 25 – NUMMER 2 – 2009

**culturele
hoofdsteden**

**ondernemende
arabische steden**

MAGAZINE VOOR SOCIAALRUIMTELIJKE VRAAGSTUKKEN

Ondernemende Arabische Steden: AGORA kijkt voorbij het veelbesproken, maar beperkt representatieve Dubaimodel.

'Mondialisering' behoort ongetwijfeld tot de belangrijkste modewoorden van de afgelopen decennia. Terecht, zo blijkt, want de huidige financiële en economische crisis heeft nogmaals de diepte en breedte van de economische mondialisering benadrukt. De crisis roept als zodanig vragen op over de aard en oorsprong van de sterk geïntegreerde mondiale economie, die wordt gedomineerd door een aantal sterk genetwerkte internationale financiële centra. Het financiële systeem dat tot voor kort onfeilbaar werd geacht, is in hoge mate een product van dominante centra in dit netwerk, met name Londen en New York, vaak ondersteund door een uitgesproken neoliberalistisch discours op stedelijk niveau. Tegelijk met deze 'vrijmaking' zag men immers een verschuiving van een internationale wereldeconomie, gebaseerd op interactie tussen Keynesiaanse staatseconomieën, naar een genetwerkte economie waarin transnationale stromen van kapitaal, mensen en goederen worden gecontroleerd door een wereldomspannend verband van 'global cities'.

Echter, ook buiten de economische kerngebieden wordt het neoliberalistisch adagium van liberalisering, privatisering en deregulering omarmd, vaak onder impuls van 'westerse' organisaties als het IMF en de Wereldbank. Mondialisering in de periferie - en wij focussen hier op het Midden-Oosten en Noord-Afrika (MENA) - is ook gelokaliseerd op het stedelijke niveau. Staten in de MENA-regio zoeken actief aansluiting bij de mondiale netwerken en doen dit door herschaling en decentralisatie waardoor steden de primaire politieke en economische eenheden worden. We stellen vast dat de stedelijke herschaling gepaard gaat met een stijgend belang van stedelijk ondernemerschap. Er ontstaat een stedelijk politiek-economisch apparaat gekenmerkt door een publiek-privaat karakter, dat steden wil profileren als aantrekkelijke plaatsen voor internationale investeerders. Het minithema *Ondernemende Arabische Steden* belicht de politieke en economische heroriëntatie naar het mondiale schaalniveau en de enorme sociaalruimtelijke verschuivingen die dit met zich meebrengt in een aantal steden verspreid door de MENA-regio.

Culturele Hoofdsteden: De titel 'Culturele Hoofdstad van Europa' is prestigieus en biedt vele kansen. Realiseren steden zich eigenlijk wel hoeveel precies?

In 2018 is het zover: dan barst het circus van de Culturele Hoofdstad in Nederland weer los. In 2001 was Rotterdam de gelukkige en over negen jaar is Nederland opnieuw aan de beurt om een Culturele Hoofdstad van Europa te leveren. Maar welke stad moet dat worden? Hier is sprake van een luxeprobleem, want veel steden staan te trap-

pelen om zich met het prestigieuze label te tooien. Tot nu toe zijn er vijf kandidaatstellingen: Almere, Utrecht, Maastricht, Brabantse Stedenrij (of Brabantstad) en Den Haag. Waarom willen zij allemaal zo graag? Wat betekent het voor een stad om Culturele Hoofdstad te zijn? Is het een garantie voor een succesvolle voortzetting van cultureel beleid op langere termijn of is het zuiver een prestigezaak?

In het minithema *Culturele Hoofdsteden* wil AGORA het verhaal achter de Culturele Hoofdsteden van Europa schetsen, dat van een klein initiatief uitgroeide tot 'big business' en een verwoede stedelijke concurrentiestrijd. Hoe gaat de aanwijzing in z'n werk? Hoe ver zijn de kandidaten met hun voorbereidingen? Daarnaast kan men zich afvragen of er analogieën zijn met het binnenhalen van gastland- of gaststadnominaties voor gerenommeerde internationale evenementen zoals het wereldkampioenschap voetbal en de Olympische Spelen. Denkelijk zijn er mogelijkheden om die ambities te combineren - de randvoorwaarden zijn immers deels hetzelfde - en de investeringen ten behoeve van de Culturele Hoofdstad in te zetten om Nederland als gastland voor het Internationaal Olympisch Comité aantrekkelijker te maken.

Uit AGORA's rondgang langs de kandidaatsteden bleek dat de voorbereidingen vooralsnog niet ver gevorderd zijn. "Kom over twee jaar nog maar eens terug," was de meest gehoorde reactie op onze vraag om het beleid en de plannen ten aanzien van de nominatie toe te lichten. Dat zullen we misschien doen. Momenteel richten we ons echter op de kansen die het predicaat Culturele Hoofdstad biedt voor de stedelijke economie en city marketing - voor internationale evenementen en meer in het algemeen - maar willen we vooral ook wijzen op de haken en ogen die aan een succesvolle organisatie daarvan kleven. Wellicht kunnen de kandidaatsteden daar in de komende twee jaar hun voordeel mee doen.

Redactie AGORA

Inhoudsopgave

Ondernemende Arabische Steden

- 04 **Stedelijkheid in het Midden-Oosten**
INLEIDING David Bassens
- 08 **Zoeken naar het nationale regime in Amman**
CASESTUDIE Pascal Debruyne
- 13 **Cairo: vormen, ruimtes en subjecten**
CASESTUDIE Brecht De Smet
- 17 **Marokko zonder sloppenwijken**
CASESTUDIE Koenraad Bogaert
- 21 **'Gated' ondernemerschap in Palestina**
ACHTERGROND Omar Jabary Salamanca

Culturele Hoofdsteden

- 25 **Europa's nieuwste Culturele Hoofdstad**
INLEIDING Femke Meijer, Suzanne Plaum & Yvonne Rijpers
- 28 **Maastricht: Cultuur in uitvoering**
ACHTERGROND Nicole Simons & Peter de Ronde
- 31 **Alleen maar winnaars**
ACHTERGROND Jeroen Laven & Yvonne Rijpers
- 34 **Istanbul, Culturele Hoofdstad 2010**
ACHTERGROND Nurnaz Deniz

Varia

- 36 **Grootstedelijke 'outsider communities'**
CASESTUDIE Aleidis Devillé
- 40 **Oog voor elkaar**
BOEKRECENSIE Tineke Lupi
- 41 **In Lelystad bestaat geen symboliek**
BOEKRECENSIE Erik van Marissing
- 42 **Colofon / Het volgende nummer**

Stedelijkheid in het Midden-Oosten

AUTEUR David Bassens

FOTOGRAFIE Joi Ito & David Bassens

Lange tijd heeft het Midden-Oosten een eigenaardige positie in het westerse denken ingenomen als plaats van contestatie en oorlog én als bron van economische en culturele verrijking. Het postkoloniale Midden-Oosten vormt nog steeds het toneel van internationale machtsstrijd, maar onder invloed van mondialisering lijken steden in de 'Oriënt' zich steeds vaker te profileren als de nieuwe generatie wereldsteden. Kunnen zij werkelijk worden wat ze soms beweren nu al te zijn: scharnieren en cruciale knooppunten in transnationale stromen van kapitaal, arbeid en goederen?

“De regio van het Midden-Oosten en Noord-Afrika (MENA) heeft in het Westen altijd een ambigue fascinatie opgewekt. Gevoed door talloze cultuurcontacten, al dan niet op Europese bodem, hebben krachtige stereotypen over ‘de Oriënt’ (de bij uitstek niet-Europese regio die ruim gedefinieerd van Noord-Afrika tot Oost-Azië loopt) steeds de westerse beeldvorming beïnvloed. Dit beeldenspectrum wordt gekenmerkt door een ongebreidelde fantasie en verbeelding. Het ene uiterste van dit imaginaire universum kunnen we vatten in het archetype van de ‘Arabian nights’, illustratief voor de quasisensuele prikkeling die het westerse denken ervoer. Anderzijds hebben de afschrikwekkende stereotypen van ‘de Saraceen’ of ‘de Moor’ bijvoorbeeld een cruciale rol gespeeld in de vroegmoderne Spaanse staatsvorming. Opvallend is dat beide archetypes al vanaf de vroegste contacten met de islamwereld, zoals in het Spanje van de achtste eeuw en ook later bij de eerste Europese handelsreizen à la Marco Polo door het Midden-Oosten in de dertiende eeuw, met elkaar werden vermengd.

Door deze vluchtige contacten werd de kaart van de MENA-regio zowel fysiek als denkbeeldig zeer fragmentarisch opgebouwd. De dubbelzinnige fascinatie met de Oriënt wordt wellicht het best geïllustreerd door de mythe van het land van pape Jan. Vanaf de vroegste Europese ontdekkingsreizen en later bij de kruistochten speelde het idee een rol dat diep in het terra incognita een koninkrijk bestond dat werd geregeerd door een christelijke leider. Hoewel sommigen meenden dit land in Afrika te kunnen vinden, waren velen ervan overtuigd dat het

ergens voorbij het Midden-Oosten lag. Het bestaan van een dergelijke westerse mythe over de Oriënt toont aan dat de mentale geografie van de MENA-regio reeds vroeg gekolonialiseerd werd door westerse denkbeelden.

‘Het Westen’ als spiegel

Ook vandaag nog is onze mentale geografie enggeestig gericht op overwegend ‘westerse’ actoren. Zo is de stadsgeografie en met name het wereldstedenonderzoek nog steeds beperkt tot het analyseren van een aantal zeer gemondialiseerde stedelijke regio's in Noord-Amerika, Europa en Pacifisch Azië (New York, Londen, Tokio et cetera), waardoor tal van andere steden en stedelijke processen daarbuiten van de conceptuele en geografische kaart vallen. Zelfs na het verdwijnen van het koloniale bestuur van de Europese grootmachten is de beeldvorming van de MENA-regio onderhevig aan een oriëntalistische en essentialistische vooringenomenheid. Het is precies de eeuwenoude culturele matrix van het westerse oriëntalistische discours die nog steeds deze beeldvorming bepaalt, ditmaal binnen de context van tal van ingrijpende politieke en economische mondialiseringsprocessen in de MENA-regio.

Dit artikel spitst zich toe op het paradoxale feit dat terwijl het westerse discours over de MENA-regio nog steeds oriëntalistisch van aard is, binnen de MENA-regio zelf het Westen steeds meer als spiegel wordt gebruikt. Politieke en economische actoren op stedelijk niveau, zoals politici en beleidsmakers, spiegelen zich steeds vaker aan westerse denkbeelden over economische ontwikkeling. Sterker nog, de westerse spiegel lijkt op hol geslagen: er vormt zich een beeld in een beeld. Gefinancierd door excessieve olie-inkomsten hebben beleidsmakers in de MENA-regio de steden in de kernlanden als voorbeeld genomen en er het recept van een succesvolle genetwerkte stedelijke kenniseconomie uit gedestilleerd. Daarenboven worden succesverhalen uit de kern niet alleen vanuit het niets gekopieerd, maar vormelijk gekwadeerd.

Stedelijkheid in tijden van neokolonialisme

De afgelopen decennia heeft een zeer eenzijdige berichtgeving in de westerse media ons doen geloven in een MENA-regio waar een mix

De Burj Dubai belichaamt Dubai's verreikende mondiale ambities.

Sheikh Mohammad bin Rashid Al Maktoum: "We wachten niet op de toekomst, we maken die zélf." (Dubai)

van oorlog, olie(geld) en religieus fundamentalisme aan de orde van de dag is, terwijl talloze andere processen niet werden gerapporteerd. Sinds 9/11 en de daaropvolgende door de Verenigde Staten aangevoerde oorlogen in het Midden-Oosten is dit spectrum allesbehalve genuanceerd.

Slechts één ander beeld van de MENA-regio kan hieraan ontsnappen, namelijk dat van de gargantueske stedelijke ontwikkelingen die momenteel plaatsgrijpen in een aantal olie-exporterende landen rond de Perzische Golf. Wellicht het bekendste beeld is dat van Dubai met haar palmeilanden en hoogste toren ter wereld (de Burj Dubai was in september 2008 707 meter hoog). Dubai heeft zelfs de wereld ('The World') voor de kust liggen in de vorm van afzonderlijk verkoopbare eilandjes. Dit 'Dubaimodel' van stedelijke ontwikkeling in de MENA-regio verschilt sterk van de verstedelijkingsprocessen in de economische kerngebieden van Europa en Noord-Amerika. Eerst en vooral zijn dergelijke processen erg recent in vergelijking met de genese van Europese en zelfs Amerikaanse steden. Ze kwamen pas grotendeels op gang vanaf de jaren zestig. Voordien was Dubai slechts een dorpje aan een kreek waar een aantal parelvisseren een onderkomen had. Ten tweede verlopen de stedelijke ontwikkelingen er zeer snel, voornamelijk gevoed door de enorme kapitaaltransfer van de olieconsumerende naar de olieproducerende landen. In Dubai alleen is maar liefst een vierde van alle torenkranen ter wereld actief. Ten derde is dit model op enorme infrastructurele realisaties gericht met creatie van 'landmark buildings' die de aandacht van de wereld wel moeten trekken. Stedelijke ontwikkelingen à la Dubai zijn inherent aan hedendaagse mondialiseringsprocessen in de regio. Gedurende deze mondialisering is de relatie met de westerse wereld tot op heden zeer ambigu. Enerzijds is de politieke integratie van de MENA-regio zeer moeilijk gebleken vanuit het standpunt van de westerse supermachten (vooral de Verenigde Staten). Hoewel (of precies omdat) Amerikaanse inmenging gedurende de laatste decennia een steeds meer onverbloemde vorm heeft aangenomen, blijkt de daadwerkelijke implementatie van het democratisch ideaal problematisch te zijn. Het uitblijven van het democratisch model in de MENA-regio heeft sommigen doen concluderen dat er sprake is van 'Arab exceptionalism', daarmee bedoelend dat democratie blijkbaar haaks staat op 'de onverlichte Arabische cultuur'. Men lijkt hierbij echter te vergeten dat precies de onverzoenlijkheid waarmee enerzijds het democratisch en anderzijds

het communistisch model in de postkoloniale staatscontext in de MENA-regio werd geïmporteerd, de bron is geweest van veel antiwesterse ergernissen en van een in werkelijkheid politiek geïnspireerde 'islamitische revival'.

Zozeer als het politieke sentiment in de MENA-regio overwegend geregeerd wordt door antiwesterse en daarom vaak uitgesproken islami(s)tische bewegingen, zozeer wordt de economische sfeer beheerst door een excessieve spiegeling aan westerse economische groeimachines als New York en Londen. Terwijl de postkoloniale staat nog steeds het vehikel vormt voor politieke actie, blijken steden – net als in 'het Westen' – geïdentificeerd te worden als trekkers van een zich ontwikkelende economie. Hoewel stedelijkheid in de MENA-regio veel ruimer en uiteraard veel ouder is dan de 'hoge bomen vangen veel geld'-stedelijkheid van Dubai, blijken politici en stedelijke beleidsmakers toch meer en meer de kaart van dit type van stedelijke ontwikkelingen te spelen. In een economie die steeds meer gecontroleerd wordt vanuit stedelijke knooppunten, zien we dat politieke agency steeds vaker inwisselbaar wordt met economische agency. Het beleid wordt gedecentraliseerd en geïmplementeerd op het schijnbaar meest gepaste schaalniveau, met name dat van de stad. Het Dubaimodel is dan ook een voorbeeld van hoe visionair beleid binnen dit 'Arab entrepreneurialism' elke historische genese overtreft. Tal van projecten (Internet City, Media City, Dubai International Financial Centre, The World) worden opgezet met als doel het aantrekken van internationale investeerders. Beleidsmakers zijn ervan overtuigd dat het Schumpeteriaans positivistisch ideaal de basis vormt van economische welvaart. Het is *Ordem e Progresso* met een Arabisch tintje.

In de rentenierstaten aan de Golf is hierdoor een eigenaardig sociaal contract ontstaan. In deze ondemocratische stadstaten hebben burgers hun politieke representatie ingeruild voor een aandeel in de olieopbrengsten. De plaatselijke emir heeft veel weg van een verlichte despoot, maar ook van een CEO van een multinationale onderneming. De stad(staat) wordt immers als het essentiële schaalniveau geïdentificeerd en wordt gerund als een bedrijf, waarbij de emir zich omringt met een team van experts die zich tot ultiem doel hebben gesteld buitenlandse investeringen aan te brengen. Hoewel de macht van de emirs zich lokaal uit via netwerken van verwantschap en patronage, ligt haar oorsprong eerder in de capaciteit om mondiale stromen van (hulp)goederen, geld, kennis et cetera naar zich toe te trekken. Het sociaal contract in de rentenierstaat krijgt zo een uitgesproken mondiaal karakter.

Stedelijke groeimachine?

De meest excessieve vormen van dit 'Arab entrepreneurialism' zien we verrijzen in tal van steden in de (olie)rijke staten die lid zijn van de Gulf Cooperation Council (GCC): Saoedi-Arabië, Koeweit, Bahrein, Qatar, de Verenigde Arabische Emiraten en Oman, maar ook in vele andere steden in de MENA-regio, waaronder Amman, ligt dit model aan de basis van stedelijke ontwikkelingen. Het is uiteraard de vraag of deze steden via hun infrastructurele excessen daadwerkelijk hun rol als motor van de economische groeimachine kunnen waarmaken.

De vormelijke wereldstedelijke tendensen doen evenwel vermoeden dat steden in de MENA-regio – hoewel voornamelijk in de GCC-staten

– op termijn belangrijke knooppunten in de wereldeconomie kunnen worden, onder meer als internationale financiële centra, hubs voor transport en overslag en trekpleisters voor luxetoerisme. Gegeven de enorme instroom van oliedollars ontpoppen sommige steden zich als centrum van financiële innovatie, waar de islamitische revival zich uit in een sterke bloei van islamitische financiële diensten. Deze sector zag het licht tijdens de eerste oliecrisis in 1973, toen de olieproducerende landen plots geconfronteerd werden met enorme inkomsten. De islamitische manier van bankieren onthoudt zich bij financieren en verzekeren van alle vormen van interest, is sterk gericht op het delen van risico's, het delen van zowel verliezen als winsten, en schuwt het speculeren. Verder verbiedt de islamitische wet (sharia) het investeren in sectoren die varkensvlees, alcohol, wapens, pornografie et cetera produceren. Los van een groeiende retailmarkt worden steeds meer van de eerder beschreven infrastructurele projecten gefinancierd door middel van islamitische obligaties (sukuk), die uitgegeven worden door grote vastgoedondernemingen, zoals Emaar en Nakheel, die op het hele Arabische schiereiland actief zijn. In het kielzog van deze vastgoedfinancieringen is – analoog aan de conventionele securitisatie – een secundaire markt van sukuk in opbouw, die steeds vaker door conventionele financiële centra zoals Londen worden verhandeld. Met name de islamitische financiële sector blijkt dus meer en meer in staat een aantal steden rond de Golf in de wereldeconomie te integreren.

Stedelijke infrastructurele excessen dreigen andere aspecten van MENA-stedelijkheid in de schaduw te stellen.

Het verblindende beeld van stedelijke infrastructurele excessen dreigt tal van andere processen en aspecten van stedelijkheid in de MENA-regio in de schaduw te stellen. Hoewel het 'Arab entrepreneurialism' bij vele stedelijke beleidsmakers een nieuwe religie lijkt te zijn geworden, is dit niet het volledige plaatje. Stedelijke contexten in de MENA-regio zijn eveneens loci van conflict, armoede, gebrekkige of afwezige representatie en religieuze en etnische tegenstellingen. De wereldstedelijkheid in de Golf is bijvoorbeeld hoofdzakelijk gebouwd op het zweet (en het bloed, gezien het hoge aantal arbeidsongevallen) van gastarbeiders uit Pakistan, Iran en elders uit de MENA-regio. Hoewel deze expats in vele staten een meerderheid vormen van soms zestig tot zeventig procent, ontberen deze groepen vaak elke vorm van representatie, om nog maar te zwijgen van de erbarmelijke omstandigheden waarin velen van hen leven. Bovendien worden de tegenstellingen tussen autochtonen en gastarbeiders vaak gepolariseerd rond sectarische breuklijnen.

Wat dit themagedeelte verder biedt

'Arab entrepreneurialism' in de MENA-regio heeft ondanks de incorporatie van externe idealen en een gerichtheid op externe agency veel weg van een oppervlakkig en vergankelijk laagje dure vernis. Hoewel

haar vormelijke transformatieve kracht een verbluffende ruimtelijke impact kan hebben, blijft het in essentie de vraag of dit exogene paradigma werkelijk de motor kan zijn van een endogene economische ontwikkeling en tegelijk een politieke en sociale transformatie vanaf de basis kan opwekken.

Dit themanummer *Ondernemende Arabische Steden* besteedt daarom verder aandacht aan stedelijke herstructureringsprocessen in de MENA-regio. Met het oog op het aantrekken van (buitenlandse) investeerders zijn stedelijke beleidsmakers zich bewust van de noodzaak tot marketing. Herstructurering en infrastructurele ontwikkeling zijn middelen om een stad op de regionale en mondiale kaart te zetten. Hoewel relevant, beperken analyses in deze context zich echter vaak tot het Dubaimodel van stadsontwikkeling, waarin spektakelinfrastructuur een centrale plaats inneemt. Dit extreme model dreigt ons het zicht op andere stedelijke processen te ontnemen.

Daarom verschuiven we de focus naar andere steden in de MENA-regio en pogen we tegelijkertijd meer aandacht te besteden aan de impact van dergelijke processen in de stedelijke contexten an sich. We presenteren een aantal casestudies verspreid over de MENA-regio, van Maghreb tot Mashriq, met bijdrages over Amman, Caïro, de Westelijke Jordaanoever en Marokkaanse steden. Daarin wordt dieper ingegaan op de sociaalruimtelijke fragmentatie die voortkomt uit deze processen, maar ook op de sociaalruimtelijke controlemechanismen die worden opgezet op de breuklijnen waar conflict ontstaat.

David Bassens (david.bassens@ugent.be) is doctoraal onderzoeker voor het FWO-Vlaanderen aan de Universiteit Gent, Vakgroep Geografie, en redacteur van AGORA.

Literatuurselectie

- Bassens, D., B. Derudder & F. Witlox (2009) Oiling global capital accumulation: analyzing the principles, practices and geographical distribution of Islamic financial services. *Service Industries Journal* (te verschijnen).
- Bassens D., B. Derudder & F. Witlox (2009) Searching for the Mecca of finance: Islamic financial services and the world city network. *Area* (te verschijnen).
- Fox, J.W., N. Mourtada-Sabbah & M. al-Mutawa (eds) (2006) *Globalization and the Gulf*. New York: Routledge.
- Kuran, T. (1995) Islamic economics and the Islamic subeconomy. *Journal of Economic Perspectives* 9, 4, 155-173.
- Pollard, J. & M. Samers (2007) Islamic banking and finance: postcolonial political economy and the decentring of economic geography. *Transactions of the Institute of British Geographers* 32, 3, 313-330.

Zoeken naar het nationale regime in Amman

AUTEUR Pascal Debruyne

FOTOGRAFIE Benjamin Wittorf

De herconfiguratie van mondiaal kapitaal heeft de stedelijke geografie in de MENA-regio op fundamentele wijze veranderd. Steden als Amman, hoofdstad van Jordanië, zijn lokale laboratoria voor neoliberale beleidsexperimenten, institutionele en bestuurlijke hervormingen en politiek-ideologische projecten. Vooral grootschalige stadsontwikkelingsprojecten functioneren als centrale nucleï waaromheen zich nieuwe autoritaire bestuurlijke configuraties vormen ten gunste van binnen- en buitenlandse elites.

In tijden van versnelde globalisering is de natiestaat niet langer een ruimtelijk gesloten eenheid van regulering. Reeds in 1974 poneerde Lefebvre dat de huidige globaliseringsgolf "een conflictueuze explosie en implosie van ruimte en schaal is." Door de mondiale herstructurering van de relatie tussen kapitaal en arbeid wordt het belang van het nationale gerelativeerd ten gunste van sub- en supranationale vormen van territoriale organisatie. Swyngedouw noemt dit proces waarbij verschillende schaalniveaus zich vervlechten 'glocalisering'. Glocaliseringsprocessen, voortgedreven door ongelijke ruimtelijke ontwikkelingen, laten zich ook in de Jordaanse ruimte voelen. Jordanië stond in 2007 op de negende plaats in de A.T. Kearny Globaliseringsindex en achtste in de UNCTAD-index voor buitenlandse directe investeringen. Financiële stromen, hulpgoederenstromen, geopolitieke steun alsook migratiestromen katapulteren Amman, die tot tachtig procent van de economische activiteit van Jordanië genereert, in sneltempo de geglobaliseerde wereld in. Amman is met andere woorden een 'global city', ondanks de hardnekkige oriëntalistische theorievorming rond islamitische of Arabische stedelijkheid.

De focus van dit themanummer ligt op 'Arab urban entrepreneurialism'. Daarom ga ik in op de spectaculaire vastgoedontwikkeling: de voornaamste economische hefboom voor de ontwikkeling van steden en de nationale staat. Prestigieuze bouwprojecten, 'gated communities', luxehotels, megalomane winkelcentra, zakendistricten en enorme hoogbouw vormen 'landmarks' aan de skyline van Amman. Deze grootschalige projecten zijn 'de nieuwe minaretten van het kapitalisme',

aldus Christopher Parker. Een grondige analyse van deze ruimtelijk-fysieke projecten verplicht ons tot een meerschalgige visie op bestuur en tot heroverweging van de sociale machtsconfiguraties op institutioneel niveau.

De gangbare teleologische democratieanalyses uit de transitologische theorievorming schieten hierin tekort. Wanneer transitologen spreken over democratie in het Midden-Oosten kijken ze door de lens van 'Arab exceptionalism': het Midden-Oosten zou uitzonderlijk lijden aan 'hardnekkig autoritarisme', doordat er iets inherent autoritairs is aan hét nationale regime. De oorzaken die worden aangewezen zijn tweërlei: enerzijds zouden hier allerlei cultureel-religieuze factoren, zoals de islam of tribale netwerken (Wasta), aan ten grondslag liggen. Anderzijds zou ofwel gebrekkige marktintegratie ofwel de dominante olie-economie (rentierisme) het hardnekkige autoritarisme voortbrengen.

Gangbare analyses staren zich blind op het hardnekkige autoritarisme waaraan het Midden-Oosten zou lijden.

Terwijl transitologische analyses zich blindstaren op de schijnbaar bevroren endogene grenzen van het autoritaire nationaal regime, ontsluit een diepteanalyse van stadsontwikkelingsprojecten een radicale transformatie van sociale relaties en actoromgevingen. Door deze benadering wordt duidelijk dat er buiten het nationale regime om een plaats- en schaalspecifieke samenwerking plaatsvindt door een strategisch selectieve groeicoalitie. Deze coalitie is geenszins beperkt tot 'lokale' tribale en elitenetwerken, noch tot schema's van gebrekkige mondiale marktintegratie en de autoritaire effecten van het rentierisme. Spektakelprojecten belichamen het monsterverbond tussen politieke en economische elites, projectontwikkelaars en internationale planningsbureaus, USAID, de Wereldbank, UN-HABITAT, ngo's en bedrijfs- en quasistaatsactoren. Ze geven op autoritaire wijze gestalte aan nieuwe stedelijke strategieën van regulering en accumulatie binnen het keurslijf van de aanbodgerichte economie. Spektakelprojecten vormen

zodoende 'uitzonderingszones' waarin democratische gebruiken, stedelijke politiek en gangbare wetten niet langer gelden. In plaats van te vragen wat precies de autoritaire essentie van 'het nationaal regime' is, kan men zich beter afvragen wat de rol van de staat is, hoe selectieve sociale relaties buiten het bereik van de staat ontstaan en hoe dat ruimtelijke selectiviteit teweegbrengt en wat de impact is van deze sociaalruimtelijke reconfiguratie van de macht op burgerschap.

Regionaal knooppunt in migratiestromen

Pas na de Arabische Opstand (1916-1918) onder leiding van sjarief Hoessein bin Ali tegen het Ottomaanse Rijk kreeg de staat Jordanië gestalte via de vorming van een Syrisch-Arabische staat. Na 1920 viel deze staat uiteen door de claim van Frankrijk op Syrië (Sykes-Picotverdrag). De groei van Amman startte in 1920, toen prins Abdullah bin Hoessein, de tweede zoon van Hoessein bin Ali, aan de macht kwam. Amman werd de hoofdzetel van de Transjordanse, of beter: Hasjemitische, monarchie na de Conferentie van San Remo in 1920. Dit gebeurde wel onder de drieëntwintig jaar durende periode van Brits mandaat (1923-1946). Pas in 1946 werd Transjordanië onafhankelijk en in 1950 omgevormd tot het Hasjemitisch Koninkrijk Jordanië. In 1952 werd het officieel een constitutionele monarchie. In 1928 werd Amman officieel de hoofdstad van Jordanië. Abdullah bin Hoessein wilde er een stad van rijkdom en welvaart van maken. Tijdens de jaren veertig en vijftig ontstond er een meer gegoede klasse in de stad, die aan invloed won door de logistieke centrumfunctie van Jordanië tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het gevolg van deze toenemende rijkdom was het wegtrekken van de kapitaalkrachtige klasse uit het armere centrum van de stad naar de omliggende heuvels (jabals) waarover Amman zich dientengevolge uitbreidde.

Amman is door de tijd heen getransformeerd tot toevluchtsoord. In 1948 en in 1967 zorgde het zionistische streven naar een zuivere Joodse natiestaat en het daarmee gepaard gaande geweld voor een massale instroom van vluchtelingen die vooral in informele gebieden (zoals Jabal Nathif) en in opvangkampen (zoals El-Wehdat en El-Husseïn) in het achtergestelde Oost-Amman gingen wonen. 87,4 Procent van de circa drie miljoen Palestijnse vluchtelingen vestigden zich in een straal van veertig kilometer rond de hoofdstad. De groeiende macht in de kampen van de Palestijnse bevrijdingsorganisatie (PLO) – 'een staat in de staat' – zou in 1970 leiden tot Zwarte September: een bloedige burgeroorlog tussen het Jordaanse leger en de PLO-fracties.

Voortgedreven door opeenvolgende Irakese conflicten stroomden ook enkele honderdduizenden Irakese vluchtelingen naar Jordanië. De populatie Irakese vluchtelingen bestaat enerzijds uit een aanzienlijke groep rijken, die onder meer de vastgoedboom voortstuwt, en anderzijds uit zeer armen, die bedelend in het stadscentrum te vinden zijn.

Ook 'vrijwillige' arbeidsmigratie van Jordaniërs naar andere Golfstaten beïnvloedt de stad. De zogenaamde rentenierseconomie, gebaseerd op niet-productieve rente via door migranten teruggezonden geld, heeft een sterke ruimtelijke impact op West-Amman gehad. Deze werd vooral zichtbaar in de bouwwoede tussen 1972 en 1979 door de groei van woonbuurten. Na de Perzische Golfoorlog (1990-1991) keerden bovendien 400.000 Palestijnse en Jordaanse arbeiders met Jordaans

burgerschap uit de Golfstaten terug; de Jordaanse steun aan Irak viel niet in goede aarde bij de Golfstaten en de donors (IMF, de Wereldbank en de Verenigde Staten). Dit zorgde voor een financiële instroom van 800 miljoen Jordaanse dinar, die voornamelijk geïnvesteerd werd in vastgoed.

Marktgerichte herschaling

Eind jaren tachtig opende Jordanië haar deuren voor de mondiale markteconomie. In een poging de enorme schuldenlast (tweehonderd procent van het BNP) te verminderen, hervormde koning Hoessein in 1989 de economie volgens de neoliberale triade van liberalisering, deregulering en privatisering. Een reeks economische 'gezondheidskuren' volgens het bekende IMF-recept luidde het einde van de semi-rentenierstaat in, waarbij niet-productieve inkomsten op een neopatriomoniale manier werden herverdeeld langs tribale breuklijnen. Hoewel het neopatrimoniaal sociaal contract geenszins een ideaal burgerschapsmodel was, verliep de allocatie van middelen via voedsel- en oliesubsidies, de uitbouw van publieke voorzieningen en sociale steun. Na de economische liberalisering nam de armoede- en achterstellingsgraad gradueel toe tot vijftien à dertig procent in 2008.

Echter, pas bij de troonsbestijging van koning Abdullah II in 1999 werd de Jordaanse competitie staat, zoals Jessop en Harvey stellen, een hegemonisch project. De economische liberalisering lokte herhaaldelijk rellen uit in steden als Ma'an, Tafileh en Kerak, omdat de herverdeling van inkomsten en bestaansmiddelen de vroegere neopatrimoniale netwerken aantastten. De competitietrend kreeg institutionele inbedding: in 2000 ondertekende Jordanië een verdrag met de Verenigde Staten waardoor de Middle East Free Trade Area ontstond en in 2001 trad het land toe tot de Wereldhandelsorganisatie. Ook het vredesakkoord met Israël uit 1994 mondde uit in de realisering van zogenaamde Qualified Industrial Zones (QIZ): vrijhandelszones voor assemblage en textielproductie waarin vooral Bengalezen, Sri Lankanen, Egyptenaren en Filipino's tegen lage lonen werken in erbarmelijke omstandigheden.

De nieuwe Hasjemitische koning omringt zich op strategisch selectieve wijze met verlichte technocratische getrouwen, die zitting krijgen in nieuwe governancenetwerken die de publiek-private samenwerking moeten stimuleren. Een voorbeeld is de Economic Consultative Council (ECC) waarvan zestien van de twintig leden uit verschillende Jordaanse topbedrijven afkomstig zijn, zoals de Nuqul Group, Taameer, Aramex, Citibank Jordan en de Talal Abu-Ghazaleh Organization. De ECC adviseert Abdullah II over verdere privatiserings- en liberaliseringsbehoefes. Governancenetwerken rond verschillende staatsprojecten beperken zich niet tot de nationale elites, maar zijn institutionele nuclei waaromheen zich een amalgaam van binnen- en buitenlandse statelijke en niet-statelijke actoren vormt. Echter, de gedeelde noemer in deze governancenetwerken is de overtuiging dat democratische transitie via marktgerichte ontwikkeling verloopt.

De crisis van de semi-rentenierstaat eind jaren tachtig luidde niet alleen het einde van de staatsgeleide modernisering in, maar ondermijnde ook sterk de Jordaanse nationale staat als 'gesloten' ruimtelijke eenheid van regulering. Steden, regio's en exclusieve 'plaatsen' met marktpotentieel worden sindsdien versterkt als centrale motoren van industriële

en financiële groei. Sinds de eeuwwisseling zijn de Jordaanse steden uitgegroeid tot institutionele machtscentra die steeds vaker zelf kunnen beschikken over het economisch surplus dat ze genereren. Door verschillende rondes van top-downdecentralisatie zijn bevoegdheden die vroeger op nationaal niveau werden beheerd, overgedragen naar lagere bestuurschelons. Lokale besturen zouden hierdoor leren zelf investeringen aan te trekken om zo hun plaats op de wereldmarkt te veroveren. Om vat te krijgen op lokale besturen en steden werden de kiesregels tijdelijk aangepast. De helft van de gemeenteraad was nog maar verkiesbaar, terwijl de burgemeester en de andere helft werd opgevuld met technocraten die werden benoemd door de koning. In de Greater Amman Municipality (GAM), die nog steeds onder de eerste minister valt en niet onder het Ministerie voor Lokale Besturen, en Aqaba werd deze 'tijdelijke' maatregel echter nooit teruggedraaid. De neoliberale stadsontwikkeling wordt vooral voortgedreven door spectaculaire vastgoedontwikkeling. Een reeks spektakelprojecten functioneert als ruimtelijke en institutionele nuclei waar zich strategisch selectieve groeicoalities omheen vormen. Deze projecten zijn echter ruimtelijk selectief, dienen vooral als hefboom voor achtergestelde gebieden en vergroten de enclavisering van de stad. Aqaba, de belangrijke havenstad in Zuid-Jordanië, is wellicht het meest extreme voorbeeld. Deze stad werd de testcase voor het principe van de Special Economic Zone (SEZ): een volledig autonome vrijhandelszone die wordt uitgebaat door de Aqaba Special Economic Zone Authority (ASEZA). Het dagelijks bestuur van deze economische enclave is in handen van de private Aqaba Development Corporation. De ruim 100.000 inwoners vallen allen onder de ASEZA, die elke vorm van democratische legitimiteit ontbeert. In een interview met het Ministerie voor Lokale Besturen zei de hoofdingenieur verwonderd: "Aqaba is geen stad meer, het is een private onderneming." De vrijhandelsenclave trok sinds 2001 voor acht miljard dollar investeringen aan, voornamelijk via vastgoedprojecten met exotische namen als Ayla Oasis, Tala Bay Resort en Saraya Aqaba. Bekende investeerders in de MENA-regio als Horizon Development van Sahib Al-Masri van het ASTRA-conglomeraat en Saudi Oger van de Libanese Haririfamilie zijn hierbij betrokken. Het SEZ-beleid wordt vakkundig ondersteund door USAID, de nationale ngo van de Verenigde Staten.

Bij afwezigheid van het parlement werden 235 'tijdelijke' wetten afgekondigd in het voordeel van de zakelijke elite.

De grondprijs is in enkele jaren meer dan verdrievoudigd, waardoor die voor de armste Jordaanse burgers in Aqaba onbetaalbaar is geworden. De armste informele buurt Shallallah, waar achtergestelde groepen en Palestijnse vluchtelingen leven, wordt vanaf 2008 onder het mom van verdenking van drugshandel en prostitutie bedreigd met ontruiming. Shallallah ligt helaas op een strategische locatie dicht bij het strand waar een residentiële buurt – lees: 'gated community' – zou komen. De helft van de bevolking met eigendomsrechten krijgt 'vervangende woningen' aan de rand van de woestijn in Karameh, die ze moeten

afbetalen. Bewoners werpen verschillende bezwaren op: de kosten voor water, elektriciteit en vervoer naar de stad zouden allemaal stijgen en het bestaande gemeenschapsweefsel en levensnoodzakelijke (informele) netwerken en activiteiten worden aangetast. Het mag duidelijk zijn dat er een politiek gestuurde herschaling gaande is die de machtsverhoudingen tussen beleidsschalen en verschillende actoren wijzigt door een regulatieve dumping op lokaal niveau.

Het Amman Masterplan

In Amman zijn de effecten van deze omwenteling eveneens duidelijk. In plaats van een algemene sociaaleconomische stadsontwikkeling zien we hier een ongelijke ruimtelijke ontwikkeling van het rijkere West-Amman en het achtergestelde Oost-Amman. De leidraad voor deze ontwikkeling is het Amman Masterplan, dat in 2007 paradoxaal genoeg de World Leadership City of the Year Award for Asia and the Near Middle East kreeg toegekend. In tegenstelling tot de gangbare opvattingen over de chaotische structuur van Amman, is Amman inmiddels toe aan haar derde masterplan.

Op 24 mei 2006 droeg Abdullah II de Greater Amman Municipality (GAM) en de door hem benoemde burgemeester Omar Maani op een masterplan te ontwikkelen. Net als de vorige burgemeesters stipelde Maani, een ervaren zakenman, zijn eigen project uit: een Amman van 'torens en open ruimte'. Het masterplan moet volgens de nieuwe leuze leiden tot 'een georganiseerde stad met een ziel'. Meteen daarna richtte Maani de Amman Commissie op: een selectief netwerk van bevoorrechte technocratische experts. Haar focus ligt vooral op de 'urban sprawl' en de losgeslagen demografie van Amman, waarmee de GAM zich positioneert als 'goed beheerder'. Onder deze technocratische bovenlaag strekt zich echter een weids politiek veld uit.

De aanleiding voor het nieuwste masterplan was echter evenzeer het groeiende ongenoegen onder de bevolking over de stadsontwikkeling en de stijgende ruchtbaarheid die de pers in 2005 gaf aan de dodelijke incidenten bij het Jordan Gate-project, de eerste fase van het een miljard dollar kostende Royal Metropolis-project. De symboliek hiervan kan niet worden onderschat. Koning Abdullah II initieerde het project in hoogst eigen persoon als een van de eerste publiek-private samenwerkingsconstructies tussen de GAM en het Kuwait Gulf Finance House tijdens het Wereld Economisch Forum aan de Dode Zee. Het torenproject, naar analogie van het World Trade Center, moest representatief worden voor de aantrekkelijkheid van vastgoedoperaties in het ondernemende Jordanië.

Het huidige masterplan wordt uitgedokterd en geïmplementeerd door het internationale consultancybureau BearingPoint Group en de Canadese Planning Alliance onder de vleugels van de Amerikaanse quasi-ngo USAID. Om het de investeerders en projectontwikkelaars makkelijk te maken, zorgde de GAM ook voor een zogenaamde One-Stop-shop om aanvragen tot stadsontwikkeling en hoogbouw vlug en efficiënt af te handelen. De ontwikkeling hiervan werd begeleid door USAID via het project SABEQ: een liberaal plan dat eveneens werd geïmplementeerd door BearingPoint. Ondertussen begeleidt een zeer recente spin-off van BearingPoint, het Amman Institute, de planningsprocessen in Amman zelf en in regionale steden als Salt en Irbid. Het masterplan moet Amman voorbereiden op de komende vijftien-

Het centrum van Amman, Jordanië.

tig jaar. In juli 2007 vond daarvoor een nieuwe uitbreiding van Amman plaats, de Metro Growth Strategy, en werden zes nieuwe gebieden tot ontwikkeling gebracht, wat een uitbreiding betekent van 668 km² naar 1.700 km². De greep die de GAM krijgt op de invulling van deze ruimte gebruikt ze voor het verleiden tot directe buitenlandse investeringen en de herverdeling van armoede. In deze uitbreidingsgebieden wordt massaal goedkopere huisvesting gerealiseerd door private ontwikkelaars. Deze 'goedkope' huisvesting is bedoeld voor het deel van de achtergestelde bevolking dat verdrongen wordt uit het centrum van Amman door radicale ontelingen in gebieden waar spektakelprojecten zijn gepland, zoals in Wadi Abdoun. Kwetsbare eigenaars krijgen 88 euro/m² als compensatie van de GAM, terwijl de vrijgekomen grond voor 600 euro/m² verkocht wordt. De verdrongenen kunnen echter wel leningen aangaan om een woning te kopen in de nieuw ontwikkelde gebieden, zoals Al-Jiza. Tegelijkertijd worden allerlei microprojecten geïnitieerd door ngo's en Corporate Social Responsibility-initiatieven door bedrijven. De herdefinitie en uitbreiding van de Ammonitische ruimte levert met andere woorden allerlei strategische kansen op die aanleiding zijn voor nieuwe allianties tussen nieuwe economische en politieke elites, ngo's, nationale ontwikkelingsorganisaties en clans die strategisch gelegen gronden bezitten, die kunnen worden gebruikt voor vastgoedontwikkeling. Dit heeft een radicale herschikking van bestaande sociale relaties en Lefebvre's 'espace vécu' (beleefde ruimte) tot gevolg.

Spektakelprojecten en governancenetwerken

Deze ontwikkelingen hebben het doel de hoofdstad als 'Gateway to Jordan' op de wereldkaart te zetten. Daarvoor moet het de concurrentie aangaan met andere steden zoals Dubai (Verenigde Arabische Emiraten) en Beiroet (Libanon). Verschillende grootschalige stadsontwikkelingsprojecten moeten deze ondernemende trend belichamen, zoals het Jordan Gate-project en het Al-Abdali Urban Regeneration-project, winkelcentra zoals Mecca Mall, de Investment Corridor langs de Airportroad, een reeks van 'gated communities', zoals het Royal Village-project van Gulf Finance House, en Al Andalus van Taameer Jordan, alsook QIZ's en SEZ's. Daarnaast werd in enkele wijken cultureel erfgoed ontwikkeld en een stadscentrum met een 'authentiek' marktpotentieel. Al deze spektakelprojecten brengen een institutionele reconfiguratie teweeg waarbij 'government' steeds meer verschuift naar 'governance' buiten de geijkte politiek-democratische arena. Een van de projecten die deze institutionele en ruimtelijke reconfiguratie het sterkst belichamen is het anderhalf miljard dollar kostende Al-Abdali Urban Regeneration-project. De bouw van dit centrale bedrijfsdistrict, een 'new state space' à la Brenner, ontwikkelt zich op een voormalig militair terrein waar de geheime dienst gevestigd was. De publieke gronden worden herontwikkeld tot "een nieuw zakendistrict en stadscentrum voor Amman." De lokatie moet eveneens toeristen trekken uit het gehele Midden-Oosten. Het project representeert de toekomstvisie van de Hasjemitische koning van Jordanië als

competitiestaat. Al-Abdali zal onder meer ruimte bieden aan commerciële centra, spectaculaire woontorens, ziekenhuizen, IT-bedrijven en de King Hussein Memorial bibliotheek. Al deze sectorale projecten, die de nieuwe economische groeipolen van Jordanië moeten vormen, vallen onder de nationale privatiserings- en investeringswetten die tussen 2000 en 2003 als tijdelijke wetten werden doorgevoerd bij afwezigheid van het parlement. Tweederde van die 235 wetten waren investerings- en economische wetten in het voordeel van de zakelijke elite. Ook MAWARED, de quasi-publieke organisatie die dit project uitvoert, is ontstaan na de invoering van een dergelijke tijdelijke wet uit 2000. MAWARED ontwikkelt verschillende stadsvernieuwingsprojecten op een aantal oude legerterreinen in Jordaanse steden, zoals Medinat Al-Sharq in Zarqa, dat tegen 2025 een half miljoen mensen moet huisvesten, en Saraya Aqaba, een luxe resort à een miljard dollar in Aqaba. Het bestuur en de ontwikkeling van het Abdali-gebied werd in 2004 overgelaten aan het volledig private bedrijf Abdali Investment & Development Psc., een projectontwikkelaar die gespecialiseerd is in stadsontwikkeling. Hoewel privaat, is de Raad van Bestuur toch getekend door een 'publieke factor', omdat zowel de burgemeester van Amman als de koning zelf erin zetelen. De overheid benadrukt weliswaar dat de private sector de motor van economische ontwikkeling is, maar de verschillende publiek-private samenwerkingen hebben juist door hun 'publieke' dimensie heel wat voordelen voor investeerders. Niet alleen lopen de contacten met officiële instanties vlotter, er zijn ook veel publieke middelen zoals grond en subsidies beschikbaar om de kosten en risico's van private ontwikkelingen op te vangen. Sindsdien wordt MAWARED almaar grootschaliger. Enkele jaren geleden werd MAWARED International gekapitaliseerd op de beurs van Luxemburg voor een miljard dollar. De centrale vraag is dus vooral waar hét nationaal regime is.

Wanneer je door Amman rijdt, kom je oog in oog te staan met de reclameboodschap "Think" en de ondertitel "We think outside the box so you don't have to live in one". Niettegenstaande dat deze pedante slogan in de context van de uiteengezette stedelijke transformatie cynisch lijkt, zet hij ons niettemin aan 'het nationaal regime' niet als een black box te bekijken. Als we werkelijk 'outside the box' gaan denken en door de lens van de spektakelprojecten kijken, dan zien we de complexe machtsconfiguraties die aan de basis liggen van de "heden-daagse postmoderne bouwsite voor de bevoorrechten" – in de bewoording van Seteney Shami – die Amman geworden is. Ondanks de officiële retoriek van algemene ontwikkeling en democratische transitie via ontwikkelingsprojecten en 'good governance' op lokaal niveau, brengt de praktijk een toenemende sociaalruimtelijke fragmentatie, een zichtbare ruimtelijke selectiviteit van de staat en de sociale verdringing van het lompenproletariaat en kwetsbare groepen naar de stadsranden teweeg. Eerder dan nuclei van democratische transitie functioneren deze spektakelprojecten als 'uitzonderingszones' waarbij de stedelijke politiek wordt opgeheven.

Ondertussen hangt de afschaffing van de Rent Law No. 33, die de huurprijzen reguleert, als een zwaard van Damocles boven het hoofd van de armen en kleine winkeliers op plaatsen met marktpotentieel. Voor eigenaars met private eigendommen in strategische herwaarde-

ringsgebieden ligt daarentegen het speelveld open. Wat officieel ontwikkeling 'dicht bij de mensen' heet, is in feite vooral een inperking van inspraak en democratie. Alleen in Al-Abdali geldt de slogan "waar huizen thuis worden". De oorspronkelijke inwoners van de dichtbijgelegen Za'amtabuurt werden onteigend en verdreven, evenals het publieke verkeersknooppunt Abdali waar markten werden gehouden, dat werd verplaatst naar Tabarbour in het oosten van de stad. Net zoals in de rest van de verstedelijkte wereld staat armoedebestrijding in Jordanië in toenemende mate gelijk aan het bestrijden van de armen zelf. Als we 'het nationale regime' nog ergens kunnen terugvinden, dan is het waarschijnlijk ergens in de kloof tussen 'het regime' en de onderkant van de samenleving, voortgebracht door de autoritaire governanceconfiguraties die ontstaan in de ruimtes buiten het bereik van de staat.

Pascal Debruyne (Pascal.Debruyne@UGent.be) was als gastredacteur bij de totstandkoming van deze themasectie betrokken. Hij is sociaal werker, licentiaat in de Moraalwetenschappen en Master of Conflict & Development en werkzaam als doctoraal onderzoeker bij de Middle East and North Africa Research Group (MENARG) aan de vakgroep Studie van de Derde Wereld van Universiteit Gent. Zijn onderzoek betreft 'Decentralisatie, schaalverschuiving en urbanisering in Jordaanse steden: de Ondernemende omwenteling in Amman en Aqaba.' Dank aan Prof. Dr. Christopher Parker voor de uitwisseling van ideeën en steun.

Literatuurselectie

- Brenner, N. (2004) *New state spaces. Urban governance and the rescaling of statehood*. Oxford: Oxford University Press.
- Jessop, B. & N. Sum (2000) *The entrepreneurial city in action: Hong Kong's emerging strategies in and for (inter-)urban competition*. *Urban Studies* 37, 12, 2290-2315.
- Jessop, B. (2001) *Institutional re(turns) and the strategic - relational approach*. *Environment and Planning A* 33, 7 1213-1235.
- Lefebvre, H. (1991) *The production of space*. Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers.
- Moore, P. & B.F. Salloukh (2007) *Struggles under authoritarianism: Regimes, states, and professional associations in the Arab world*. *International Journal for Middle East Studies* 39, 53-76.
- O'Donnel, G., P. Schmitter & L. Whitehead (1986) *Transitions from authoritarian rule: prospects for democracy*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Parker, C. (2009) *Tunnel bypasses and minarets of capitalism. Amman as neoliberal assemblage*. *Political Geography*. (forthcoming)
- Shami, S. (2007) *Amman is not a city. Middle Eastern cities in question*. Ongepubliceerd.
- Smith, N. (1984) *Uneven geographical development*. Cambridge: MA Blackwell Publishers.
- Tarawnah, N. (2008) *Collective voices*. *Jordan Business Magazine*, december 2008.

Cairo: vormen, ruimtes en subjecten

AUTEUR Brecht De Smet

FOTOGRAFIE Przemysław Idzkiewicz & Dan Nevill

Ranke minaretten en uitdagende wolkenkrabbers, oude paleizen en moderne winkelcentra, kleine steegjes en brede lanen... Het gelaagde 'stadschap' van Caïro weerspiegelt niet alleen eeuwenlange historische transformaties, maar is tevens een scheppende, ingrijpende kracht. Hoe construeert het hybride geheel van architecturale vormen en sociale ruimtes een leefwereld voor de Caïreense subjecten?

Het 'stadschap', met haar architecturale vormen en ruimtelijke economie, symboliseert en articuleert een polyfonie van sociale relaties, waarin de luidst klinkende stemmen aan de dominante urbane machtsgroepen toebehoren. Het stadschap van het hedendaagse Caïro is de resultante van enerzijds een langdurig historisch proces en anderzijds de integratie van oude en nieuwe ruimtes en artefacten in de laatste fase van de politiek-economische ontwikkeling: het neoliberalisme.

Hoewel elke periodisering in zekere zin arbitrair is, kan men vier historische fasen in de evolutie van het Caïreense stadschap onderscheiden: premodern, koloniaal, Arabisch-socialistisch en neoliberaal. De premoderne periode omvat zo'n negen eeuwen, van de stichting van de stad tot het formele einde van de Ottomaanse heerschappij in 1882. Vanaf Napoleons invasie van Egypte in 1798 werd Caïro reeds gestaag in de westerse koloniale sfeer getrokken. Het Britse mandaat bekrachtigde dit koloniale stadium, dat pas door de coup van de Vrije Officieren in 1952 abrupt ten einde kwam. Het bewind van Nasser luidde het Arabisch-socialistische tijdperk in, dat echter geen lang leven beschoren was en na de nederlaag tegen Israël (1967) in ademnood kwam. Nassers opvolger Sadat kondigde een politiek van infitah (letterlijk: opening) aan: een economische liberalisering die het startschot voor een langzame transitie naar een neoliberaal marktmodel gaf.

Premodern Caïro

Al-Q hira, de zegevierende, werd in 969 door het Fatimidische leger gesticht en vormde, na al-'Askar, al-Qata'i en Fustat, de vierde

hoofdstad van het rijk. De Fatimidische hoofdstad vervulde vooral administratieve, religieuze en militaire functies, wat tot uiting kwam in de bouw van paleizen, moskeeën en brede processiewegen om het prestige van het regime te vergroten. De constructie van de al-Azhar Moskee in 970 markeerde het nieuwe centrum van de stad, weg van de oudere pleinmoskee van Ibn Tulun. Caïro kreeg snel een commerciële dimensie als markt voor stedelijke bureaucraten, militairen en religieuze geleerden. De toenemende economische rol van de hoofdstad ging gepaard met bevolkingsaanwas, waardoor de stad rond 1046 buiten de Fatimidische omwalling groeide en de brede paradelanen, paleizen, villa's en moskeeën plaatsmaakten voor kleine straatjes en steegjes met hoge dicht opeengepakte huisjes.

Tijdens de Ayyubidendynastie (1174-1250) werd Caïro een van de

De Cairo Tower, een stille getuige van het Nasserisme.

grootste steden ter wereld en een regionale economische macht. Via de controle over de Rode Zee kreeg Egypte greep op de handel tussen Europa, Afrika en Azië. De Khan al-Khalili markt, nu een beroemde en beruchte toeristische trekpleister, zag in deze periode het licht, en een nieuw type gebouw, de wikala, verfraaide het stadschap. De wikala was een hybride handelsgebouw dat gelijkvloers als opslagplaats diende, terwijl de bovenverdiepingen als slaapfaciliteiten voor handelaars werden ingericht.

De bevolkingsaanwas noodzaakte de Ayyubidische heerser Salah ad-Din (Saladin) om stadsomwallingen te bouwen die de vroegere hoofdsteden al-'Askar en al-Qata'i in al-Q hira opslopten. Een imposante Citadel keek uit over de hele stad, terwijl een nieuwe havenzone, Bulaq, het commerciële hart van Caïro werd.

Onder de Mamelukken, die in 1250 aan de macht kwamen, werd de geografische, demografische en economische expansie van de stad voortgezet.

In het kwartier wordt het sociale leven door tradities en de ruimtelijke structuur gereguleerd.

Tijdens de Ottomaanse periode (16e-19e eeuw) werd Caïro verdeeld in kwartieren gebaseerd op sociale stand, beroep en religie. De volkse wijken huisvestten ambachten en gilden, die geen louter economische eenheden waren, maar ook sociale, religieuze en politieke functies hadden. Deze sociaalruimtelijke netwerken waren vaak in strijd verwickeld met de overkoepelende macht. Steunend op georganiseerde jeugdbendes konden deze gemeenschappen zich gedurende hun voortdurende confrontaties met de centrale autoriteit in hun kwartier terugtrekken, dat een defensieve ruimte werd. Het kwartier werd een zelfstandig eiland in de stad, waarvan het sociale leven door tradities en een specifieke ruimtelijke structuur werd gereguleerd. De kwartieren bestonden uit buurten met straten: centrale slagaders met kleinere aders die zich in doodlopende steegjes vertakten. Deze ruimtelijke ordening representeerde een hiërarchie van wooneenheden en bevorderde de sociale disciplinerende van de leden (voornamelijk de vrouwen) van de uitgebreide patriarchale familie.

De Ottomaanse heerschappij ging gepaard met het verval van Caïro. De teloorgang van de traditionele handelsroutes, de integratie van Amerika in de wereldeconomie en de opkomst van de westerse wereldmachten degradeerden al-Q hira van een imperiale stad tot een provinciaal nest.

Koloniale periode

De Franse invasie stimuleerde de band tussen Egypte en het Westen en haalde Caïro uit haar isolement. Delen van de Egyptische elites waren onder de indruk van de westerse technologische en militaire prestaties en namen bepaalde culturele vormen, waarden en praktijken over. Geëuropeïseerde artefacten, gebouwen en ruimtes penetreerden de hoofdstad en drongen een distictie tussen 'moderne' en 'traditionele' elementen in het stadschap op. Mohammed Ali Pasha (1805-1848) en

zijn twee opvolgers legden zich toe op een 'modernisering' van Egypte en het scheppen van een 'Europees' Caïro, wat neerkwam op een negatie van de premoderne architecturale opvattingen. Het centrum van de politieke macht verschoof van de Citadel naar het Abdeen-paleis. Ontworpen door de Franse architect Rousseau in Napoleon III-stijl symboliseerde het paleis de overgang naar de koloniale periode. In het westen van de stad verrees de belangrijkste uitdrukking van Europees Caïro: het westelijke kanaal werd opgevuld en op de vroegere landbouwgronden werden de residentiële wijken Ismailiya, Ezbekiya en Garden City neergepoot. In het oosten van de stad bouwde een Belgische ondernemer de wijk Heliopolis naar het model van Britse nieuwe steden. In het zuiden van Caïro ontstond Ma'adi. Ten slotte werd in het midden van de Nijl een nieuwe ruimte voor Britse officierenclubs en villa's ontworpen: Gezira (eiland). 'Europees Caïro' impliceerde vooral ruimtes en gebouwen voor een verwesterde elite. Ironisch genoeg ontdekten net in deze periode Europese toeristen en avonturiers Caïro, dat zij als het summum van het mysterieuze oriëntalistische Andere beschouwden.

De culturele autokolonisatie liep parallel met de structurele integratie van Egypte in de kapitalistische wereldeconomie en anticiperde gedurende enkele decennia de formele politieke kolonisatie onder Brits mandaat. Dit gebeurde echter op asymmetrische wijze aangezien de Egyptische economie op een monocultuur werd geënt, waarbij katoen als grondstof werd geëxporteerd en afgewerkte producten werden geïmporteerd. Hoewel Groot-Brittannië Egypte in 1922 politieke onafhankelijkheid verleende, kwam er pas een einde aan de economische en geopolitieke afhankelijkheid na de staatsgreep van 1952 en de Suezcrisis van 1956.

Tijdperk van het Arabisch socialisme

President Nasser poogde een nieuwe consensus te smeden rond thema's als nationale soevereiniteit, economische autonomie en anti-imperialisme. Zijn Arabisch-socialistische project werd geschraagd door nieuwe instellingen en ministeries van centralisatie, planning en openbare diensten. De publieke sector groeide van 325.000 werknemers in 1952 tot meer dan een miljoen in 1966-67. Deze ambtenaren werden gehuisvest in staatsgebouwen in ware Sovjetstijl, zoals de beruchte Mugamma die het Midan Tahrir domineert: een ode aan beton en functionaliteit. Symbolisch rekende het nieuwe regime met de koloniale periode af door het Abdeen-paleis te verlaten en de koloniale villa's in kleinere wooneenheden op te delen of als ministerietehuis op te eisen. Het Nasserisme wilde een huwelijk tussen authenticiteit en moderniteit bewerkstelligen en drukte dit uit via constructies als de Cairo Tower, die als een ranke postoriëntalistische speer over het stadschap van Gezira-Zamalek torent.

De Nasseristische staat legde zich tevens toe op de productie van sociale woningen om de vlucht van het platteland naar Caïro op te vangen en zo arbeidskrachten voor haar nationale industrie te winnen. Tussen 1960-1965 financierde de generationaliseerde economie zo'n 14.500 woonblokken, voornamelijk rond industriële kernen in perifere stadswijken als Helwan, Imbaba en Shubra al-Khima. De nieuwe appartementen vormden een breuk met de traditionele manier van wonen. Sociale eenheden en traditionele disciplineringsmechanismen

werden doorbroken en vervangen door nieuwe statelijke controlestructuren, zoals politiekantoren en –patrouilles.

Hoewel de premoderne kwartieren en wijken in 1962 als administratieve eenheid werden afgeschaft en de ambachten en gilden plaatsmaakten voor moderne productie- en ruilverhoudingen, bleven ze in de oude stad als sociaalruimtelijke eenheden bestaan. Terwijl de collectieve tewerkstelling en behuizing in de stadsperiferie een moderne arbeidersklasse schiep, behielden de lagere en middenklassen in het centrum in grote mate hun premoderne corporatistische leefwereld.

Vanaf 1965-67 brokkelde de Nasseristische consensus af en was het regime niet langer in staat, onder meer door stijgende militaire uitgaven, om op grote schaal in woningen te investeren. Via een strenge controle op de huurprijzen wilde het regime de beschikbaarheid van woningen voor de lagere inkomens verzekeren, maar dit leidde tot verloedering aangezien de onderhoudskosten vaak hoger waren dan de huur die de uitbater mocht incasseren. De Thermidor van de Arabisch-socialistische revolutie was reeds tijdens de laatste jaren van Nassers bewind ingezet en won aan kracht na de machtsovername van Sadat in 1970.

Neoliberale transitie

Sadats afkondiging van de infitah bekrachtigde de transitie naar een kapitalistische economie. Hoewel de nationale economie nog twee decennia door de publieke sector, genationaliseerde bedrijven en centrale planning werd gedomineerd, schiep de liberalisering een nieuwe oligopolistische burgerij, bestaande uit de staatselite (hoge functionarissen, legertop, partijbonzen) en welgestelde individuen die via hun connecties met het regime maximaal van de hervormingen profiteerden. Moebarak, die Sadat in 1981 opvolgde, remde eerst de transitie naar een neoliberale economie af, maar werd eind jaren tachtig door het IMF onder druk gezet om de staatsgeleide economie sneller te liberaliseren en te privatiseren. Gedurende de jaren negentig werden subsidies op basisproducten afgeschaft, de munt gedevalueerd en de sociale uitgaven en investeringen ingeperkt.

Noch de private woningmarkt, noch de staat is geïnteresseerd om aan de prangende vraag naar woningen te voldoen.

Egypte, en Caïro als het centrum van de nationale economie, werd in de neoliberale wereldorde geïntegreerd. Terwijl in de jaren tachtig weinig buitenlandse bedrijven zichtbaar aanwezig waren in het stadschap, domineren ze vandaag het straatbeeld met gigantische reclameborden, winkelcentra, fastfoodketens en kantoorgebouwen. De penetratie van de westerse kapitalistische architectuur in de vorm van moderne hoge flatgebouwen en luxueuze villa's is echter onevenwichtig en weerspiegelt een toenemende sociale stratificatie en segregatie. Straten zoals de Gamiyyat ad-Duwal al-Arabiyya in de buurt van Mohandesin bestaan bijna volledig uit nieuwe boetiekjes, dure

restaurants en kantoren van grote bedrijven. Buiten het stadscentrum worden voor de hogere klassen die de drukte en de luchtvervuiling van Caïro willen ontvluchten exclusieve woonwijken gebouwd, die als 'gated communities' van de buitenwereld zijn afgesloten. Constructie, onderhoud en organisatie van deze afgesloten wijken of zelfs hele dorpen worden door privékapitaal gefinancierd en uitgevoerd. Een obsessie met veiligheid en de individuele, private sfeer leiden tot een architectuur van sociale distinctie en controle, vormgegeven door hoge muren, bewakingscamera's, tralies en slagbomen. Vanzelfsprekend zijn projecten zoals Golf City, 521 riante villa's omringd door een golfbaan, enkel betaalbaar en toegankelijk voor de Egyptische elite of buitenlandse kaderpersoneel van multinationals als Shell.

Schaduwzijde

Aangezien zowel de staat als het privékapitaal in woningen voor de hogere klasse investeert, is er enerzijds een overaanbod aan luxeappartementen (schattingen variëren tussen de 20.000 en 2.000.000 leegstaande woningen, afhankelijk van de definitie van 'woning') en anderzijds een tekort aan wooneenheden voor Egyptenaren met een laag of gemiddeld inkomen. Om in de behoefte te voorzien zouden er jaarlijks zo'n 600.000 à 700.000 nieuwe laaggeprijsde woningen moeten worden bijgebouwd. Noch de private woningmarkt, vanwege het gebrek aan winstperspectieven, noch de staat is geïnteresseerd om aan deze prangende vraag te voldoen.

De lagere klassen en de verpauperde middenklassen beschikken over onvoldoende kapitaal om een woning te huren of te kopen. Volgens de traditie moeten koppels over een ingericht appartement beschikken voordat het huwelijk kan plaatsvinden. Gezien de schraalheid van het woningaanbod staat de gemiddelde Egyptenaar voor een moeilijke keuze. Een eerste optie is het uitstellen van het huwelijk tot de partners voldoende vermogend zijn (wat soms twintig jaar kan duren), met de gebruikelijke sociale en psychologische gevolgen in een maatschappij waar voorhuwelijkse seksualiteit een taboe is. Een derde van de Egyptenaren kiest voor een andere uitweg, namelijk het tijdelijk intrekken bij de ouders. Vanwege de kleine gedeelde woonoppervlakte zorgt dit voor spanningen en een consolidatie van patriarchale verhoudingen binnen het gezin. Ten slotte kan het jonge koppel terecht in de informele woonsector om een autonoom kerngezin te vormen: een oplossing die de laatste twee decennia aan populariteit gewonnen heeft.

Van de 17,6 miljoen inwoners die de metropool Caïro telt, woont nu een op drie in informele gemeenschappen en sloppenwijken, de zogenaamde ashwaiyyat. Hoewel deze 'illegale' wijken geen recent fenomeen zijn, namen deze in de tweede helft van de twintigste eeuw toe vanwege de bevolkingsgroei en de vlucht van het platteland. Het wegvallen van een actief huisvestingsbeleid in de jaren zeventig leidde tot een explosie van illegale woningen op publieke en landbouwgronden. Aangezien deze gemeenschappen zich aan stadsrand bevinden en illegaal zijn aangelegd, zijn ze moeilijk of niet te bereiken en kunnen ze niet genieten van het centrale elektriciteits- en waternet. De inwoners van de ashwaiyyat proberen de staat onder druk te zetten om hen deze diensten te leveren of organiseren ze zelf.

Een hoge bevolkingsdichtheid in de informele gemeenschappen scheidt

een sociale ruimte die gekenmerkt wordt door smalle straatjes, nauwe steegjes en minimale publieke ruimte, wat de aanwezigheid en bijgevolg de externe controle door centrale autoriteiten bemoeilijkt. De 'hoofdstraat' van de gemeenschap, het commerciële en sociale hart, is steeds een plaats van confrontatie met de politie, die op zoek is naar representatieve symbolische ruimtes om de autoriteit van de centrale macht te bekrachtigen.

Een deel van de informele gemeenschappen organiseert zich volgens verwantschap, origine of moment van aankomst en scheppen zo nieuwe vormen van sociale differentiatie, hiërarchie en controle. Vanwege hun autonomie ten opzichte van de staat en hun sociaalruimtelijke structuren vormen de ashwaiyyat in zekere zin een articulatie van de oude, traditionele kwartieren in een moderne context. De bewoners komen terecht in een hybride, meestal informele, arbeidsmarkt die enerzijds in de lokale gemeenschap is ingebed, waar economische activiteiten door sociale – vaak nog prekapitalistische – structuren en praktijken worden genegotieerd, en anderzijds deel uitmaakt van een neoliberale grootstedelijke en mondiale economie.

Gezien de autonomie en de 'onzichtbaarheid' die de sociale subjecten er genieten, vormen de ashwaiyyat een geschikte uitvalsbasis voor islamistische organisaties. Radicaal-islamistische groepjes kunnen er zowel op sympathie als afkeuring rekenen. Sympathie, omdat zij vaak het voortouw nemen in het uitdagen van de centrale macht. Afkeuring, vanwege hun inmenging in de traditionele regulering van sociale en genderrelaties en cultureel gedrag. De (beperkte) aanwezigheid van radicale islamisten in de ashwaiyyat gaf het regime een excuus om deze informele gemeenschappen als een veiligheidsrisico te categoriseren. In 1988 drong de politie voor het eerst massaal binnen in de informele gemeenschap van Imbaba om de machtsbasis van de salafisten te vernietigen. Door haar penetratie en transformatie van de ruimtelijke structuren van de wijk, door het installeren van controleposten en wegbarricades en het wegvagen van de informele marktjes, jaagde de politie de hele buurt tegen haar in het harnas. In 1992 mengden de ordediensten zich opnieuw in de wijk en de staat besloot Imbaba te 'verbouwen'. Via de aanleg van toegangswegen en straatverlichting en het vernietigen en heropbouwen van bepaalde delen van de wijk, met

andere woorden: door een omvorming van de ruimtelijke structuur, hoopte het regime vat te krijgen op de lokale bewoners. Momenteel is er sprake van de totale vernietiging van Imbaba, dat voor een neoliberaal geïnspireerd stadsdeel moet wijken.

Al eeuwen speelt het stadschap van Caïro een belangrijke rol in haar sociale geschiedenis. Stedelijke architectuur en ruimtes vormen zowel passieve weerspiegelingen van machtsrelaties en leefwerelden, als actieve structuren die subjecten controleren, disciplineren en constitueren. Het premoderne kwartier, Europees Caïro, het arbeiderswoonblok, de neoliberale 'gated community' en de informele gemeenschap verlenen groepen een sociaalruimtelijke structuur en identiteit. Deze subjectconstitutie is echter nooit neutraal, maar steeds ingebed in historische machtsverhoudingen, de politieke economie en een wisselwerking tussen verzet en zelfdiscipline.

Brecht De Smet (Brechttie.DeSmet@UGent.be) is historicus en arabist en bestudeert sinds oktober 2008 als doctoraatsbursaal van de UGent de rol van intellectuelen in de hedendaagse Egyptische arbeidersbeweging. Zijn academische interesses omvatten geschiedenis en actualiteit van Egypte en Iran, islamisme, sociale strijd en processen van subjectconstitutie.

Literatuurselectie

- Fahmi, W. & K. Sutton, K. (2008) Greater Cairo's housing crisis: Contested spaces from inner city areas to new communities. *Cities* 25, 5, 277-297.
- Ghannam, F. (2002) *Remaking the modern: Space, relocation, and the politics of identity in a global Cairo*. Berkeley: University of California Press.
- Ismail, S. (2000) The popular movement dimensions of contemporary militant Islamism: Socio-spatial determinants in the Cairo urban setting. *Society for Comparative Study of Society and History* 42, 2, 363-393.
- Ismail, S. (2006) *Political life in Cairo's new quarters. Encountering the everyday state*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Stewart, D. J. (1999) Changing Cairo: The political economy of urban form. *International Journal of Urban and Regional Research* 23, 1, 103-127.

Marokko zonder sloppenwijken

AUTEUR & FOTOGRAFIE Koenraad Bogaert

Kan men een duurzame oplossing vinden voor de problematiek van sloppenwijken in Arabische steden? Of belangrijker: hoe moeten we de programma's en strategieën daarvoor interpreteren? Het voorbeeld van Marokko toont dat het vaak om meer gaat dan enkel de strijd tegen armoede.

Dit artikel betoogt dat stedelijke planning en ruimtelijke ordening vaak een strategisch doel voor ogen hebben en zelden vrij zijn van ideologische motivering. Stedelijke planning is de materiële en ruimtelijke concretisering van machtsrelaties die de leefwereld van mensen bepalen. In Marokko heeft de staatsgeleide economie sinds de jaren tachtig steeds meer plaatsgemaakt voor neoliberaal geïnspireerde sociaaleconomische hervormingen. De invoering in 1983 van een door het IMF bepaald Structureel Aanpassingsprogramma lag hieraan mede aan ten grondslag. Dit had eveneens impact op de sociaalruimtelijke ordening van Marokkaanse steden. Onder invloed van de voortschrijdende mondialisering worden ook Marokkaanse steden meer en meer het centrum van politieke, economische en sociale maatschappelijke ordening. Steden als Rabat, Casablanca, Tanger en Marrakesh vormen de knooppunten voor de Marokkaanse economische integratie in de wereldmarkt. De ontwikkeling van deze steden gaat gepaard met het zo goed en efficiënt mogelijk benutten van hun economische mogelijkheden. Afhankelijk van de geografische ligging en de specifieke historische, economische of politieke meerwaarde oriënteert het stedelijk beleid zich op toerisme, handel, residentiële aantrekkingskracht of andere economische activiteiten. Megalomane stedelijke ontwikkelingsprojecten hebben als doel de competitiviteit van deze steden te waarborgen binnen een steeds veranderende nationale, regionale en mondiale markt. De ontwikkeling van een wereldhaven in Tanger met een achterliggende vrijhandelszone, een zeer luxueus stadsontwikkelingsproject in het stroomgebied van de Bouregreg in Rabat en de ontwikkeling van offshore zones in Casablanca zijn slechts enkele voorbeelden.

De manier waarop deze economische integratie zich manifesteert, is grotendeels afhankelijk van de specifieke Marokkaanse situatie. De

organisatie van de wereldmarkt wordt vandaag de dag beïnvloed door een welbepaalde ideologische strategie, het neoliberalisme, maar de institutionele, geografische en ruimtelijke invulling ervan verschilt van land tot land. Ook in Marokko wordt het proces bepaald door de geografische ligging en de daarmee gepaard gaande economische mogelijkheden, de adviezen van internationale donoren, de geschiedenis van het land en haar bevolking, de sociale verhoudingen, de visie van lokale politici en hun belangen en mondiale connecties. In het geval van Marokko speelt de bevoorrechte relatie tussen het koningshuis en de Franse economische en politieke elite historisch een belangrijke rol bij de evolutie van de economische politiek. Het veranderde politieke klimaat na 9/11 en het toegenomen wantrouwen tegenover de Arabische wereld zorgen eveneens voor een toenemende stroom van oliedollars uit de Golfregio richting Marokkaanse steden.

In de minst ontwikkelde landen woont 78 procent van de stedelijke bevolking in sloppenwijken.

Sociale wanverhoudingen

Deze urbanisering van kapitaal brengt twee belangrijke tendensen teweeg die een cruciale impact hebben op stedelijke reorganisatie en ruimtelijke ordening. Enerzijds, zoals al vermeld, zal men trachten steden zo aantrekkelijk mogelijk te maken voor buitenlandse investeringen. Onder meer afschaffing van tolbarrières en belastingen en privatisering van publieke diensten moeten beperkingen op de vrije circulatie van kapitaal opheffen. Anderzijds gaat deze evolutie ook gepaard met de uitbreiding van verschillende veiligheidsmechanismen, die de belangen van het grootkapitaal in de stad moeten beschermen. De verklaring hiervoor is even voor de hand liggend als dubbelzinnig. Terwijl het proces van stedelijke groei en industrialisering in Europa eerder een gradueel proces was dat verschillende eeuwen duurde, kent

ditzelfde proces in de 'Derde Wereld' een duizelingwekkend tempo. Volgens geograaf Mike Davis zal tegen 2050 naar schatting meer dan tien miljard mensen in steden leven. 95 Procent van de toekomstige stedelijke groei zal plaatsvinden in ontwikkelingslanden. Meer dan een derde van de stedelijke wereldbevolking leeft tegenwoordig in sloppenwijken. In de minst ontwikkelde landen zelfs meer dan 78 procent. Door de toenemende monopolisering van de landbouw en de algemene landbouwcrisis in vele ontwikkelingslanden zoeken steeds meer mensen hun heil in nabijgelegen steden.

De combinatie van zeer snelle demografische stedelijke groei en neoliberale hervormingen veroorzaakt sociale wanverhoudingen binnen de stedelijke schaal. Het beste voorbeeld hiervan is Casablanca. De stad is het economische centrum van Marokko en staat symbool voor de economische macht en welvaart van het land, maar herbergt ook meer dan dertig procent van de totale Marokkaanse sloppenwijkpopulatie. Investerings en economische activiteiten die enkel ten goede komen aan de Marokkaanse elite en rijke toeristen veroorzaken sociaalruimtelijke effecten als gentrificatie en stijgende consumptieprijzen, die de economisch zwakkeren steeds meer uitsluiten en hen doen uitwijken naar de stedelijke periferie, waar publieke diensten en investeringen geen prioriteit zijn. Als gevolg van deze toenemende sociale ongelijkheid zijn in het verleden al verschillende rellen uitgebroken die tot gewelddadige confrontaties met de ordediensten leidden. Een specifieke methode om toekomstige stedelijke crises te vermijden, is ruimtelijke beveiliging van bepaalde stedelijke zones die een potentieel gevaar vormen. Dit kan op twee manieren. De duidelijkste is de welbekende strategie van 'meer blauw op straat'. Een andere onopvallender manier is de strategische reorganisatie van 'gevaarlijke' en moeilijk controleerbare stadszones. Vaak worden deze projecten in de sloppenwijken verkocht als sociale en humanitaire programma's om efficiënt de strijd tegen armoede aan te gaan. Als men echter dieper ingaat op de specifieke gevolgen ervan, dan merkt men dat de controle over een bepaald deel van de stadsbevolking tegelijkertijd aanzienlijk wordt vergroot. Zo tracht men de veiligheid en de politieke stabiliteit in de stad te garanderen om toekomstige investeerders niet af te schrikken. Sloppenwijken worden vaak afgeschilderd als stadzones die afwijken van de norm. Ze zijn niet geïntegreerd in het 'normale' stadsleven en worden gestigmatiseerd als broeihaarden van criminaliteit en marginaliteit. De sloppenwijken verpesten het stadsgezicht en de bevolking wordt vaak als een bedreiging gezien voor de veiligheid en integriteit van 'geïntegreerde' stadsburgers. Het overheidsprogramma 'Villes sans Bidonvilles' (Steden zonder Sloppenwijken), dat in 2004 werd opgestart, zal in dit artikel als voorbeeld dienen om aan te tonen dat stedelijke planning en ruimtelijke ordening strategische en politieke dimensies hebben die men op het eerste gezicht misschien niet zou vermoeden.

De bidonvilles

Zuid-Afrika heeft 'townships', Brazilië 'favelas', Venezuela 'barrios' en Marokko heeft 'bidonvilles'. Deze benaming is afkomstig van het Franse woord bidon, dat kan of fles betekent, en verwijst naar het materiaal waarmee sloppenwijkbewoners hun woningen bouwen. Alles wat men op straat vindt, wordt gebruikt. Casablanca kende als economisch

centrum van het land door de jaren de grootste toestroom van rurale migranten. In 2004 boden de bidonvilles van Casablanca een onderkomen aan meer dan 98.000 huishoudens. Voordat men met de trein het centrum van Casablanca binnenrijdt, ziet men langs de spoorlijn honderden schotelantennes boven de muren uitsteken die naast het treintraject werden opgetrokken. Daarachter bevinden zich enkele van de vele bidonvilles. De Marokkaanse overheid liet deze muren plaatsten om (toeristische) treinreizigers het onaangename uitzicht te besparen. Marokko wil zich immers profileren als een toeristische topattractie en ziet zijn 'gasten' natuurlijk niet graag geconfronteerd met deze sociale misère. In een bidonville is het vaak een wirwar van kleine straatjes van nog geen twee meter breed waar de ene barak de andere verdringt. Sommige huisjes hebben een extra verdieping, afhankelijk van het aantal mensen en families dat er woont. De daken zijn meestal bedekt met zware stenen om ervoor te zorgen dat de golfplaten niet wegwaaien. Binnen proberen de bewoners het zo gezellig mogelijk te maken. Door de jaren heen hebben ze getracht iets te doen aan hun situatie. In sommige, veelal de oudere, bidonvilles zijn de bewoners erin geslaagd hun eigen riolering aan te leggen, een afval ophaaldienst te organiseren en zichzelf te voorzien van elektriciteit. Bijna alle huisjes beschikken over een televisie en een in elkaar geknutselde keuken. De sloppenwijken in Marokko zijn geen recent fenomeen. De oudste nog bestaande bidonvilles in Marokko dateren van de jaren twintig.

De relatie tussen 'Villes sans Bidonvilles' en het bestrijden van terrorisme wordt officieel ontkend.

Tijdens het Franse Protectoraat (1912-1956) kwam de rurale migratie naar de steden pas echt op gang en vele Marokkanen op zoek naar werk vestigden zich in bidonvilles aan de toenmalige randen van de steden. Door latere expansie bevindt een aantal bidonvilles zich vandaag de dag in het stedelijke centrum. Voor het Franse Protectoraat leefde slechts zeven à acht procent van de bevolking in steden. De Fransen investeerden fors in kuststeden als Rabat en Casablanca om zo de economische en politieke banden met het moederland te versterken. Met de introductie van kapitalistische productiemethoden rees de vraag naar goedkope arbeid, wat vervolgens de stedelijke migratie bevorderde. Eveneens trachtten de Fransen met hun stedelijk beleid ook zoveel mogelijk de koloniale bevolking te scheiden van de autochtone bevolking. Daarom werden nieuwe stedelijke zones gebouwd ('les villes nouvelles') rond of naast de oorspronkelijke Marokkaanse steden. Dit etnisch segregatiebeleid legde mede de basis voor de toekomstige sociale stedelijke ongelijkheid. Na de onafhankelijkheid (1956) werden de bevoorrechte posities van de Franse elite ingenomen door de Marokkaanse elite, die zich in de entourage van de sultan bevond. Tijdens de eerste twintig jaar van de nieuwe monarchie slaagden opeenvolgende regeringen er moeilijk in een antwoord te formuleren op de toenemende stedelijke migratie. Tijdens die periode geschiedde niet minder dan 42 procent van de

Bidonville Sidi Moumen (Casablanca). Hier kan geen voertuig passeren.

stedelijke expansie informeel. In de woelige jaren zeventig moest Marokko afrekenen met een diepe financiële crisis. De overheid kon de vraag naar goedkope woningen niet bolwerken en om politieke stabiliteit en rust in het land te bewaren, zag ze zich verplicht om zich nog toleranter op te stellen tegenover de informele stedelijke uitbreidingen. Deze resulteerden niet enkel in sloppenwijken, maar ook in meer duurzame vormen van stadsuitbreiding. Er werden geheel nieuwe wijken gebouwd die het evenbeeld zijn van de formeel gereguleerde wijken. Ze werden opgetrokken uit baksteen door professionele bouwbedrijven. Het enige verschil is dat dit plaatsvond zonder officiële vergunningen, met als gevolg dat in deze wijken een groot aantal basisvoorzieningen, zoals water, elektriciteit, riolering en asfaltwegen, ontbrak.

Het meest recente overheidsprogramma dat iets moet veranderen aan de stedelijke problematiek van de sloppenwijken is Villes sans Bidonvilles (VSB). De timing is niet onbelangrijk. Net als in het verleden werd dit nationale initiatief gelanceerd na een stedelijke crisis die gepaard ging met politieke instabiliteit en geweld. In 1952, na nationalistische rellen in de bidonvilles van Casablanca, lanceerde de Franse architect Ecochard een ambitieus plan om de sloppenwijkbevolking van Casablanca te verplaatsen naar speciaal hiervoor bestemde sociale woningen. In de jaren tachtig zorgde een nieuwe financiële crisis ook

voor heel wat onrust. In 1981, na de zogenaamde 'broodrellen', werd Casablanca gereorganiseerd en had men opnieuw ambities om alle bidonvilles in het land te integreren in het 'normale' stadsleven. Mei 2003 werd Casablanca wederom opgeschrikt, dit keer door een aantal terroristische aanslagen. Het bleek dat alle daders afkomstig waren uit Sidi Moumen, het district met de bekendste gordel van bidonvilles in Casablanca. Toen werd het prestigieuze VSB-programma gelanceerd met als doelstelling alle Marokkaanse sloppenwijken in 2010 (2012 voor Casablanca) te hebben geherintegreerd.

Controle op de stedelijke ruimte

Slechts in ongeveer tien procent van de gevallen tracht men de bidonvilles ter plaatse te herstructureren door de aanleg van wegen, elektriciteit, water en riolering. In alle andere gevallen wil men de bevolking verplaatsen naar andere zones binnen of zelfs buiten de stad. De reden ligt voor de hand. Na de aanslagen is men zich opnieuw bewust geworden van het potentiële gevaar van de bidonvilles; ze zijn zeer moeilijk te controleren. Het is veelal onmogelijk de sloppenwijken binnen te gaan met ambulances, brandweerwagens en ordediensten, zoals de politie en het leger. Dit beperkt de politieke en sociale controle over een groot deel van de armste bevolking. De vrees voor nieuwe aanslagen en andere vormen van geweld die de politieke

De nieuwe woonblokken zijn gescheiden door brede wegen, zodat ze beter toegankelijk zijn.

stabiliteit zouden kunnen verstoren, is dan ook niet irreëel. Geheel volgens de neoliberale principes wordt voor dit programma samengewerkt met allerlei private ondernemers en bouwbedrijven en werden speciaal hiervoor nieuwe financieel onafhankelijke staatsinstellingen opgericht die de praktische en organisatorische uitwerking voor hun rekening nemen. Neoliberale visies op goed bestuur, decentralisering en privatisering weerspiegelen de technocratische aanpak van de Marokkaanse sloppenwijken, maar hebben niet altijd het gewenste sociale effect. De bewoners worden vaak zonder overleg verplicht te verhuizen naar de voor hen voorziene nieuwe woonlocaties, veelal kilometers verwijderd van hun oorspronkelijke woonplaats en ver weg van het stedelijke centrum. Vele 'bidonvillois' werken in de informele economie en zijn sterk afhankelijk van de stad en haar toeristen. Ze hebben meestal geen geld om vervoer naar het centrum, als dat al voor handen is, te betalen. Bovendien worden de bewoners verantwoordelijk gesteld voor zeventig procent van de kosten van het VSB-programma. Eenmaal verhuist worden ze geconfronteerd met allerlei extra kosten voor water, elektriciteit, belastingen et cetera. Velen kunnen dit niet bekostigen, en het is dan ook zeer de vraag waar zij zullen eindigen als ze uiteindelijk uit hun huizen worden gezet. Niettegenstaande de duidelijke kwalitatieve verbetering van de woningen, is controle op en de beveiliging van bepaalde stedelijke ruimtes waarschijnlijk een veel belangrijkere motivatie voor het VSB-programma dan de sociale dimensie. In het officiële discours wordt hier echter geen aandacht aan besteed. De relatie tussen het programma en het inperken van het terrorismegevaar wordt officieel ontkend. Het humanitaire aspect primeert, maar projecten als deze zijn eveneens een handig instrument om politieke controle te bestendigen. Het is belangrijk om hier dieper op in te gaan. Eerst en vooral vergemakkelijkt de implementatie van programma's als VSB de penetratie van verschillende statelijke en niet-statale actoren in deze voorheen moeilijk toegankelijke perifere zones. Het engagement van onder meer enquêteurs, makelaars, agenten, sociaal assistenten en bedrijfsmedewerkers binnen het VSB zorgen voor de fysieke aanwezigheid van deze actoren in de armere stadsbuurten, waardoor autoriteiten beter kunnen anticiperen op sociaaleconomische spanningen en andere bedreigingen voor de politieke stabiliteit. Eventuele nieuwe vormen van politieke mobilisatie kunnen vroegtijdig gesignaleerd worden en maatregelen om deze in te perken kunnen preventief genomen worden. Ten tweede is het de bedoeling de inwoners van de bidonvilles grotendeels te laten

verhuizen. Men deconstrueert deze ontoegankelijke stadzones dus als het ware. De ruimtelijke indeling van de nieuwe zones is efficiënter georganiseerd en voorziet in een betere omloop van goederen en personen door bredere wegen en een betere integratie in het stedelijke mobiliteitsnetwerk. Dit vergroot de toegankelijkheid voor allerlei statelijke actoren, waaronder de ordediensten. Zoals eerder vermeld, hebben de meeste bewoners weinig inspraak. Er wordt voor hen beslist waarnaartoe en wanneer ze verhuizen. Daardoor worden bepaalde rurale gemeenschappen die vroeger collectief naar de stad verhuisden uit elkaar gehaald. Zo doorbreekt men de sociale cohesie en bestaande solidariteitsnetwerken en reduceert men de capaciteit van de bewoners om zich te mobiliseren en in groepen te engageren.

In dit verhaal worden de bidonvilles, dankzij strategisch geplande herstructurering en stedelijke reorganisatie, uiteengerfeld en hun bewoners verhuist naar makkelijker controleerbare zones. Men verwijdert bovendien zoveel mogelijk van de sociale misère uit de zichtbaarheid. Dit proces gaat weinig of niet gepaard met een gestructureerd en duurzaam sociaal beleid dat de herintegratie van deze armere, vaak werkloze bevolking moet bevorderen. In het geval van Marokko gaat er tot op vandaag te weinig aandacht naar onderwijs en werkgelegenheid die het VSB-programma zouden moeten ondersteunen. We mogen ons dan ook niet blindstaren op de belofte dat een dergelijk programma primair bedoeld is om de levenskwaliteit van de arme bevolking te verbeteren. Even belangrijk is de politieke controle die men verwerft over stadswijken die voorheen ontoegankelijk, moeilijk controleerbaar en onbekend waren. Men wil vooral anticiperen op mogelijke bedreigingen voor de stedelijke politieke stabiliteit.

Koenraad Bogaert (Koenraad.Bogaert@Ugent.be) is doctoraal onderzoeker verbonden aan de onderzoeksgroep Middle East and North Africa Research Group (MENARG) aan de Universiteit Gent. Dit onderzoek kwam tot stand met hulp van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (FWO).

Literatuurselectie

- Abu-Lughod, J. (1980) Rabat: Urban apartheid in Morocco. New Jersey: Princeton University Press.
- Bogaert, K. (2008) De privatisering van de publieke ruimte: neoliberale ontwikkelingen in Marokko. In: R. Doom (ed.) Conflict en ontwikkeling. Overleven in de grensgebieden van de globalisering. Gent: Academia Press.
- Davis, M. (2006) Planet of slums. Londen: Verso.
- Elsheshtawy, Y. (2008) The evolving Arab city. Tradition, modernity and urban development. Londen: Routledge.
- Harvey, D. (1989) The urban experience. Londen: The John Hopkins University Press.
- Zaki, L. (2008) Transforming the city from below. Shantytown dwellers and the fight for electricity in Casablanca. In: S. Cronin (ed.) Subalterns and social protest: history from below in the Middle East and North Africa. New York: Routledge.

'Gated' ondernemerschap in Palestina

AUTEUR Omar Jabary Salamanca

FOTOGRAFIE Peter Mulligan & Otto Magnus

Sinds kort heeft de 'vredesindustrie' in de Palestijnse gebieden het plan opgevat om economisch georiënteerde ruimtelijke enclaves op te richten. Deze geplande ontwikkeling staat echter in groot contrast met de realiteit ter plaatse.

Er zijn meer dan genoeg nuchtere observatoren en zelfverklaarde visiTheodor Herzl (1860-1904), de grondlegger van de zionistische koloniale beweging stelde in 1882: "We zullen trachten de arme [Palestijnse] bevolking over de grenzen te duwen door in werk te voorzien in de transitlanden, en tegelijkertijd hen arbeid te verbieden in ons land. Diegenen met eigendom zullen ons vergezellen. De transfer van land en de ontheemding van de armen moet echter discreet en met voorzichtigheid worden uitgevoerd... Geen land zal terug verkocht worden aan de oorspronkelijke eigenaars." Zes decennia later, tijdens de opkomst en naweeën van de Arabisch-Israëlische Oorlog van 1948, zou de ingebeelde geografie van Herzl zich ruimtelijk inbedden, waardoor de sociale, economische en politieke geografie van het historische Palestina radicaal veranderde.

De Israëlische staat werd in 1948 opgericht na wat de Palestijnen Al-Nakba, de catastrofe, noemen. 750.000 Palestijnen, circa negentig procent van de toenmalige bevolking, werd onteigend en al hun materiële en culturele eigendommen werden overgenomen. 531 Dorpen werden met de grond gelijk gemaakt en elf stedelijke buurten werden vernietigd. Kort daarna werden bossen, amusementsparken en Joodse nederzettingen opgetrokken en kregen voormalige Arabische plaatsen en toponiemen andere namen in een poging de Palestijnse ruimtes te judaïseren. Met de Israëlische bezetting van de Westelijke Jordanoever, Gaza en Oost-Jeruzalem in de zomer van 1967 werd een nieuw offensief gelanceerd in het zionistische project. Het leidde eerst tot een uitbreiding van de militaire bezetting en later tot het ontstaan van Israëlische nederzettingen op de Westelijke Jordanoever en in de Gazastrook. Sindsdien zien we twee overlappende maar asymmetrische geografieën. Israëlische koloniale nederzettingen en Palestijnse steden en dorpen zijn in een continue strijd om land en voorzieningen verwickeld. Net als in 1948 bracht deze herdefiniëring en uitbreiding

van het Israëlische gebied de vernietiging van de Palestijnse stedelijke infrastructuur met zich mee en een uitbreiding van een op forten en wallen gebaseerde militaire geografie.

Creatieve destructie

De politiek van creatieve destructie, waarbij de Palestijnse geografie systematisch wordt vervangen door een ex-novo Israëlische geografie, is niet alleen essentieel om de herconfiguratie van de ruimtelijke relaties en het landschap te begrijpen, maar ook de voortzetting van de afhankelijkheid en ontwikkelingskloof tussen de Palestijnen en de Israëlische staat. Al-Nakba staat tot op de dag van vandaag in de Palestijnse ruimte gegrift als de intrinsieke 'collateral damage' van het zionistische ethos gericht op de ontwikkeling van een demografisch exclusieve Joodse staat die tot op heden geen officiële grenzen kent. Deze topografie van de catastrofe, zoals sommige auteurs het noemen, wordt niet alleen voortgedreven door het motto "maximum land, minimum Arabs", maar ook door de vernietiging van de psychologische structuren waarop de Palestijnse maatschappij steunt en het uitwissen van de voor de Palestijnen betekenisvolle ruimtes die hen verbinden met hun land. Vooral steden en stedelijke infrastructuur zijn de inzet geworden van systematische pogingen om de Palestijnse politieke entiteit als het ware onmogelijk te maken en de economie te verstikken.

Desillusies van het Oslo-proces

De productie van de topografie van de catastrofe zette de deuren open voor een territorialisering van meervoudig dwingende maatregelen, zowel op juridisch, administratief, politiek, ideologisch, economisch als militair vlak. Ik beperk me hier echter tot de sociaalruimtelijke en politiek-economische uitkomsten van het Oslo-proces tussen de Palestijnen en Israël's.

In tegenstelling tot de meer bekende interpretaties, heeft het Oslo-proces sinds 1991 bijgedragen tot het bevestigen van bestaande machtsmechanismen en -ongelijkheden. Het bracht tevens een dialectisch mechanisme van Israëlische ontwikkeling en Palestijnse 'des-ontwikkeling' teweeg. Dit proces heeft zijn wortels in een logica parallel aan die van creatieve destructie. Bovendien behoudt Israël haar

De Israëlische Westoeverbarrière fragmenteert de Palestijnse geografie.

controle over zo'n tachtig procent van de Westelijke Jordaanoever, Gaza en Oost-Jeruzalem, en is ze nu - juist door het Oslo-proces - als 'legale bezetter' niet meer verantwoordelijk voor het verstrekken van basisvoorzieningen als water, gezondheidsvoorzieningen en huisvesting. Het onderhandelingsproces zette een geografisch onteigeningsproces in gang dat de Palestijnse geografie fragmenteert. De hele matrix van controle door middel van koloniale nederzettingen, corridors, massieve barrières, controleposten en militaire bases draagt hier verder toe bij. Uiteindelijk heeft dit geleid tot een amalgaam van gedisconnecteerde apartheid in de vorm van enclaves.

Deze ruimtelijke herdefiniëring was van essentieel belang om de Israëlische controle over Palestijns gebied, haar grondstoffen en de bevolking te waarborgen. Zoals later verder zal worden besproken, waren de Oslo-akkoorden (1993) ook cruciaal in het institutionaliseren van een economisch offensief om Palestijnen afhankelijk te maken van de Israëlische economie en tegelijkertijd te streven naar een sociale, politieke en demografische scheiding van de twee volkeren. Het economische beleid was succesvol in zijn opzet om de Palestijnse landbouw en industriële sectoren te vernietigen en de afhankelijkheid van externe inkomsten voor dagelijkse voorzieningen op te drijven. In plaats van een vredesproces dat het conflict oplost, werd het Oslo-proces in de praktijk een misleidende strategie om het conflict te beheersen onder het mom van eeuwigdurende 'vredesgesprekken'.

De betrokkenheid van de internationale gemeenschap was bovendien een strategische zet die vooral gunstig was voor het imperialistisch

project van de Verenigde Staten in hun streven naar kapitaalextractie, ruimtelijke herstructurering en kapitaalaccumulatie in de regio. Door een herdefiniëring van de koloniale verhouding met de Palestijnen werd de Israëlisch-Palestijnse relatie genormaliseerd. In concreto betekent dit dat de officiële Arabische boycot, die werd geïmplementeerd na de Al-Nakba als een strafmaatregel, verviel en dat als gevolg van deze détente de langverwachte Israëlische integratie in de regionaal-mondiale economie kon plaatsvinden. Het Peres-Rabin plan voor Oslo was cruciaal voor zowel de Israëlische economie als voor de Palestijnse diaspora, die haar financiële steun na de Perzische Golfoorlog (1991) door de daarmee gepaard gaande mutaties in de regionale olie-economie bedreigd zag.

Opbouw van de Palestijnse staat

De Palestijnse Autoriteit werd de institutionele en bureaucratische nucleus die voortvloeide uit het Oslo-proces tussen de Verenigde Staten, de Europese Unie, Israël en de PLO. Al falend sinds zijn oprichting, werd de Palestijnse Autoriteit in toenemende mate een politiestaat met stijgende corruptie, die voor haar voortbestaan en legitimatie afhankelijk werd van externe economische en politieke patronage. Miljarden dollars uit hulp- en ontwikkelingsgeld, vooral van de Europese Unie en de Verenigde Staten, vloeiden de Palestijnse gebieden binnen, wat resulteerde in de ontmanteling van goed georganiseerde en diep gepolitiseerde lokale organisaties. De hulp gelden werden al snel voorwaardelijke ontwikkelingspakketten, gebaseerd op indicatoren van

goed bestuur, institutionele ontwikkeling en economische herstructurering. Het gevolg was dat het organisch gegroeide sociaal-politieke geheel van organisaties vervangen werd door een gedepolitiseerd amalgaam van 'civil society'-organisaties: een corpus van gefinancierde maar concurrerende ngo's.

Politicoologe Sara Roy stelt dat elk ontwikkelingsproject in de Palestijnse bezette gebieden dat gepaard gaat met Israëlische militaire inmening aantoont dat hulp en ontwikkeling tot verminderde structurele afhankelijkheid faalt. Doordat deze ondersteuning niet resulteert in het terugdringen van de Israëlische bezetting, leidt zij juist tot een bevordering ervan. Met Mufid Qassoum kunnen we daarom concluderen dat de institutionele setting die het Oslo-proces in het leven heeft geroepen, functioneert als een krachtig wapen om "Palestijnse intellectuelen te betrekken, te depolitiseren en te deradicaliseren, mensen te demobiliseren en het Palestijnse sociaal-politieke landschap zodanig te transformeren dat mondiaal kapitaal de regio binnen kan stromen."

Ondernemerschap en koloniale normalisatie

Zoals wordt beargumenteerd door de Zweedse journalist Peter Lagerquist, had de politieke economie van het Oslo-proces twee belangrijke gevolgen. Enerzijds zette het de privatisering van de bezetting in gang door het 'outsourcen' van de Palestijnse staatsopbouw, het uitbesteden van diensten en voorzieningen en de continue ontwikkelings- en reconstructiepogingen van de internationale gemeenschap. Ondanks het falen van een Palestijnse protostaat onder permanente bezetting, leidde het anderzijds tot een context van regulatie om de Palestijnse economie te integreren in de mondiale markten door middel van een staatsmodel dat verkocht wordt als "een middel om in mondiale standaarden van bestuur te voorzien ten behoeve van het aantrekken van internationale investeerders."

De radicale transformatie van de Palestijnse economie blijkt bijvoorbeeld goed uit het nieuwe Palestijnse Hervormings- en Ontwikkelingsplan. Dit document is de uitkomst van de conferentie die op 17 december 2007 in Parijs werd gehouden en waarmee de internationale gemeenschap de regering van de Palestijnse Autoriteit onder leiding van president Mahmoud Abbas en premier Salam Fayyad financieel wilde ondersteunen. Het plan, opgesteld door de Palestijnse Autoriteit in samenwerking met de Wereldbank en het Britse Departement voor Internationale Ontwikkeling, ontving officiële steun en loftuitingen van de Israëlische regering tijdens de Conferentie voor Investerings- en Ontwikkeling in Palestina, gehouden in Bethlehem in mei 2008. Het plan is niet alleen een bekrachtiging van het politiek-economisch raamwerk dat werd vastgesteld in Oslo, maar tegelijkertijd een serieuze stap voorwaarts in het doorvoeren van de neoliberale agenda.

Hoe dan ook, zoals opgemerkt door onderzoeker en activist Adam Hannyeh, blijft het doel uiteindelijk het verankeren van de bezetting in een internationaal gesanctioneerde visie op ontwikkeling en de integratie van Israël in de markt van het Midden-Oosten door het samenbrengen van Arabisch en Israëlisch kapitaal in gemeenschappelijke investeringsprojecten. Omdat een voorwaarde is dat de implementatie van verschillende initiatieven plaatsvindt onder de vlag van de gemeenschappelijke Israëlisch-Palestijnse vredesprojecten, staan deze momenteel bovenaan de lijst van prioriteiten voor de huidige 'vredesonderhandelingen'.

Mondiaal georiënteerde maquiladora's

De topografie van de catastrofe die hier ter discussie staat, zal op termijn verdwijnen. Daarop moeten projecten volgen met zogenaamde 'snelle impact' om de economische hervormingen en de ontwikkelingsvisie materieel gestalte te geven. Het Palestijnse Hervormings- en Ontwikkelingsplan blaast een oud plan om industriële parken te bouwen aan de rand van de Westelijke Jordaanoever met behulp van buitenlandse en lokale investeringen nieuw leven in. Deze 'industriële grensgebieden', opgericht zonder democratische inspraak, zullen goederen gaan uitvoeren naar de Verenigde Staten, de Europese Unie en de Golfstaten. Tot dusver werden Jenin, Hebron en Jericho geselecteerd als locaties voor deze industriële staatsondernemingen. Goedkope Palestijnse arbeidskrachten zullen voor de productie van deze gesloten limbo's worden ingezet, waarbij - vergelijkbaar met de maquiladora's in het Mexicaans-Amerikaanse grensgebied - noch de Palestijnse, noch de Israëlische arbeids- en milieuwetten van kracht zullen zijn.

De miljarden dollars aan hulp gelden dragen bij aan de ontmanteling van lokaal sterk gepolitiseerde organisaties.

De lokale Palestijnse oppositiegroep tegen de Westoeverbarrière, ook wel de 'apartheidsmuur' genoemd, stelt in een recent rapport dat deze projecten de Palestijnse afhankelijkheid van Israël voor de toegang tot de markt nog verder zal vergroten. Tegelijkertijd zullen dergelijke projecten vooral investeerders aantrekken op basis van de lage arbeidskosten. De ontwikkeling van deze projecten geeft aan dat de illegale situatie die door de bezetting is ontstaan, economisch geïncorporeerd en dus in feite erkend wordt. Een voorbeeld daarvan is de Corridor for Peace and Prosperity, voorgesteld en sinds enkele jaren gepromoot door het Japanse Internationale Samenwerkingsagentschap. Dit project, dat gericht is op de creatie van een agrarisch-industrieel gebied in de vruchtbare delen van de Jordaanvallei, zal Palestijnse boeren veranderen in dagloners en hen onderwerpen aan een groter Israëlisch en regionaal agrarisch-industrieel complex. Problematischer is echter het feit dat dit het grotere project van landtoe-eigening door Israël van de afgelopen vier decennia erkent en legitimeert.

Arabisch vastgoed in Joods-koloniale stijl

Een ander belangrijk object van publiek-private investering dat onderdeel uitmaakt van het Palestijnse Hervormings- en Ontwikkelingsplan, en in omvang nog groter is dan de voorgestelde fabrieksparken, is de vastgoedsector. Bouwprojecten worden gepresenteerd als ontwikkelingsprojecten voor betaalbare woningen voor de verarmde Palestijnse populatie, maar men volgt in grote lijnen dezelfde logica als bij de Palestijnse maquiladora's. Gesteund door de Wereldbank, de Verenigde Staten, de Europese Unie, Rusland en de Verenigde Naties wordt ook de ontwikkeling van huisvestingsprojecten geïncorporeerd in de dynamiek van de politieke 'vredesonderhandelingen'. Investeren in huisvesting wordt daardoor een onderhandelingsinstrument, onderworpen aan

Israëlische koloniale nederzetting Modi'in: het model voor Palestijnse vastgoedontwikkeling 'met een hoofdletter M'.

de wil van Israël, die dergelijke projecten eerst steun en goedkeuring moet geven. Er is expliciet vastgelegd dat "de Israëlische regering met de Palestijnse Autoriteit de specifieke voorgestelde huisvestingsprojecten zal bediscussiëren." De Palestijnse politieke en economische elites hebben niettemin hun enthousiasme betoond en zijn sterk betrokken geraakt bij deze ondernemingen.

Rawabi, wat zoveel betekent als 'heuvels', is het vlaggenschip van de vastgoedontwikkeling geworden en wordt geacht een transformatie teweeg te brengen in de vastgoedsector op de Westelijke Jordaanoever. Zoals opgemerkt in een brochure zal Rawabi de "eerste geplande Palestijnse gemeenschap" vormen in de omgeving van Ramallah. Het project is het resultaat van samenwerking tussen Palestijnse en Qataarse vastgoedmaatschappijen. Met groot retorisch geweld wordt Rawabi beschreven als "het herverbinden van de Palestijnse bevolking aan haar land." Sami AlSabawi, woordvoerder van de Union Construction and Investment Corporation, stelt dat investeren in dergelijke vastgoedprojecten niet alleen een Palestijnse taak van nationaal formaat is, maar ook dat de investeringen zichzelf gegarandeerd zullen terugverdienen. Rawabi zal er echter niet in slagen om de 'nationale taak' te vervullen als het gaat om het realiseren van betaalbare huisvesting voor iedereen. De woningen zullen vooral verkocht worden aan de werknemers van de Palestijnse Autoriteit en aan Palestijnen uit de diaspora en de Verenigde Arabische Emiraten. Paradoxaal genoeg doen de schetsen van Rawabi sterk aan de Israëlische koloniale nederzettingen op de Westelijke Jordaanoever denken, door welke ze geïnspireerd werden. Bashar Masri vertelt: "Voor mij is Modi'in [een Israëlische kolonie op de Westelijke Jordaanoever] het model met een hoofdletter M." Als Rawabi een succes wordt dan zal het project gekopieëerd worden in de grote Palestijnse verstedelijkte gebieden.

Deze projecten beantwoorden weliswaar aan het verlangen naar kapitaalaccumulatie bij de betrokken economische en politieke Palestijnse elites, maar zullen als enclaves-binnen-enclaves uiteindelijk onderworpen blijven aan de wil van de bezetter. Ze zijn onlosmakelijk verbonden met de normalisering van de bezetting en de integratie van Israël in de regionale en mondiale markt waarbij vrije accumulatie door onteigening plaatsvindt. Dit 'gated' ondernemerschap is dus enerzijds het resultaat van de door koloniale nederzettingen veroorzaakte geografische vervorming, maar anderzijds ook een forum voor regionale en mondiale neoliberale herschikking op lokaal niveau. Destructieve creatie is de

modus operandi én het mechanisme waarmee de noodzakelijke condities voor de reproductie daarvan worden gerealiseerd.

Als men de topografie van de catastrofe in Palestina volledig zou begrijpen, dan zou men zien dat 'des-ontwikkeling', het bewust tot doelwit maken van Palestijnse ruimte, en de penetratie van het neoliberale kapitalisme in de regio niet slechts naast elkaar bestaan, maar elkaar versterken. Uit de voorbeelden die eerder zijn besproken, zowel de maquiladora's als de nieuwe suburbane steden, blijkt perfect hoe de verschillende bestuursniveaus samengrijpen in bredere ruimtelijke configuraties. Echter, zoals de Franse filosoof Henri Lefebvre al aanvoerde, de productie van ruimte is een constant voortgaand proces. Ruimte is een sociaal product dat onophoudelijk aangevochten en onderhandeld wordt en als dusdanig beïnvloed kan worden door individuele en collectieve ruimtelijke praktijken. Na de klap van Oslo zijn lokale Palestijnse organisaties aan een moedig proces van reorganisatie begonnen om deze externe krachten te bestrijden door middel van een creatieve strijd voor sociale en ruimtelijke rechtvaardigheid.

Omar Jabary Salamanca (Omar.Jabary@UGent.be) is doctoraal onderzoeker bij de MENARG (Middle East and North Africa Research Group) aan de vakgroep Politieke Wetenschappen aan de Universiteit Gent. Vertaald door Pascal Debruyne.

Literatuurselectie

- Hanniyeh, A. (2008) Palestine in the Middle East: Opposing neoliberalism and US power. <www.monthlyreview.org/mrzine/hanieh190708a.html> Laatst bezocht: april 2009.
- Lagerquist, P. (2003) Privatizing the occupation: The political economy of an Oslo development project. *Journal of Palestine Studies* 32, 2, 5-20.
- Lefebvre, H. (1991) *The production of space*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Pappe, I. (2006) *The ethnic cleansing of Palestine*. London: Oneworld.
- Parker, C. (1999) *Resignation or revolt: Sociopolitical development and the challenges of peace in Palestine*. London: I.B. Tauris.
- PGAAWC (2008) *Development or normalization? A critique of West Bank development approaches and projects*. <www.stopthewall.org/downloads/PRDPCritique.pdf> Laatst bezocht: april 2009.
- PNA (2007) *Building a Palestinian state. Towards peace and prosperity*. <domino.un.org/pdfs/PRDPFinal.pdf> Laatst bezocht: april 2009.
- Qassoum, M. (2004) *Glocal Dialectics in the Production and Reproduction of the Palestinian Space*. Unpublished PhD thesis, University of Illinois.
- Roy, S. (1987) The Gaza strip: A case of economic de-development. *Journal of Palestine Studies* 17, 1, 56-88.
- Selby, J. (2005) *The political economy of the Israeli-Palestinian peace process*. <www.allacademic.com/meta/p71807_index.html> Laatst bezocht: april 2009.

Europa's nieuwste Culturele Hoofdstad

AUTEURS Femke Meijer, Suzanne Plaum & Yvonne Rijpers

FOTOGRAFIE Gediminas Savickis & Roger Titley

Ieder jaar worden twee Europese steden verkozen tot Culturele Hoofdstad van Europa. In 2018 is Nederland, samen met Malta, aan de beurt om een Culturele Hoofdstad voor te dragen. Vijf steden hebben zich kandidaat gesteld. AGORA kijkt kritisch naar de selectieprocedure en onderzoekt de gegadigden.

De titel Culturele Hoofdstad van Europa is in 1985 gecreëerd door de Europese Unie met als doel de rijkdom, verscheidenheid en gemeenschappelijke kenmerken van de Europese culturen tot hun recht te laten komen. Ook dient het evenement eraan bij te dragen dat de burgers van de Europese Unie elkaar beter leren kennen. Naar aanleiding van de kritiek van het Europese Parlement op onder andere het geringe Europese karakter van de Culturele Hoofdsteden is er in 2007 een programmawijziging doorgevoerd. Sindsdien ligt de nadruk op de 'Europese dimensie'. Deze dimensie wordt beoordeeld aan de hand van drie criteria: (1) het programma moet de samenwerking tussen culturele actoren uit andere lidstaten in alle culturele sectoren versterken, (2) de rijke Europese culturele verscheidenheid benadrukken en (3) gezamenlijke aspecten van de Europese culturen onderstrepen. Onder culturele verscheidenheid wordt ook de rijkdom verstaan die het resultaat is van het samenleven van de autochtone bevolking, migranten en nieuwkomers uit Europese of andere landen. Een van de belangrijkste doelstellingen van het evenement is culturen met elkaar vertrouwd te maken en tegelijkertijd een saamhorigheidsgevoel te creëren. Het programma moet daarom voor alle Europeanen aantrekkelijk zijn, voor zowel de plaatselijke bevolking als een internationaal publiek.

Amsterdam (1987) en Rotterdam (2001) waren al eens Europese Culturele Hoofdstad. In 2018 is Nederland weer aan de beurt om een Culturele Hoofdstad te leveren. Maar hoe wordt de winnaar bepaald; hoe wordt een stad Culturele Hoofdstad van Europa?

Allereerst kan elk Europees land een of meerdere steden voor de titel Culturele Hoofdstad van Europa voordragen. Elke voorgedragen stad stelt een programma van culturele evenementen vast dat de cultuur, het cultureel erfgoed, alsmede de plaats van de betrokken stad in het gemeenschappelijk cultureel erfgoed voor het voetlicht brengt en

waarbij personen uit de culturele sector uit andere Europese landen worden betrokken om tot een duurzame samenwerking te komen. Een selectiecommissie toetst de projecten inhoudelijk aan de Europese dimensie en de mate waarin de Europese burger wordt bereikt. Elk jaar wijst de Raad een van deze voorgedragen steden aan die de titel krijgt. Tijdens de periode na de aanwijzing van de Culturele Hoofdstad van Europa tot de start van het evenement wordt de implementatie van de culturele activiteiten van de hoofdsteden gecontroleerd door een Europees toezichtspanel.

Een stad wordt niet tot Culturele Hoofdstad aangewezen op basis van intrinsieke kwaliteiten, maar vooral op basis van een eenmalig programma van bijzondere culturele evenementen dat zij tijdens het jaar wil organiseren. Het voordrachtdossier moet een Europees cultureel project omvatten, dat aan een specifiek thema met een Europese dimensie beantwoordt en hoofdzakelijk berust op culturele samenwerking. Dit project mag samen met andere Europese steden worden uitgevoerd. De nadruk ligt op het bevorderen van evenementen en scheppend werk waarbij actoren uit de culturele sector van andere steden in de lidstaten van de Europese Unie worden betrokken, wat tot een duurzame culturele samenwerking leidt en het rondreizen van de actoren in de Europese Unie stimuleert. Het cultureel programma dat de kandidaten beogen, wordt natuurlijk gekoppeld aan de bestaande culturele infrastructuur van de stad en de regio.

Het dragen van de titel Culturele Hoofdstad betekent meer dan een eenmalig vuurwerk van culturele activiteiten.

De Europese Culturele Hoofdsteden zijn niet voor niets in het leven geroepen. Buiten de Europese dimensie en het bevorderen van Europese samenhang is het ook een geliefd middel om steden op een andere manier op de kaart te zetten. Niet toevallig zijn het vaak voormalige

industriesteden of steden die anderszins weinig aantrekkingskracht hebben die een dergelijke titel kunnen gebruiken om een nieuwe vliegende start te maken. De titel Culturele Hoofdstad van Europa heeft een katalyserende werking; het is de bedoeling dat de eenjarige titel een blijvend en duurzaam positief effect heeft op de economische structuur en de positionering van de stad als een internationale cultuurstad met Europese allure. Daarom wordt verwacht dat de stad eveneens een duurzaam programma samenstelt dat past in de ontwikkeling van de stad op langere termijn en meer is dan een kort vuurwerk van culturele activiteiten, een programma dat de mogelijkheid biedt om het culturele leven van de stad te wijzigen of te consolideren en te ontwikkelen.

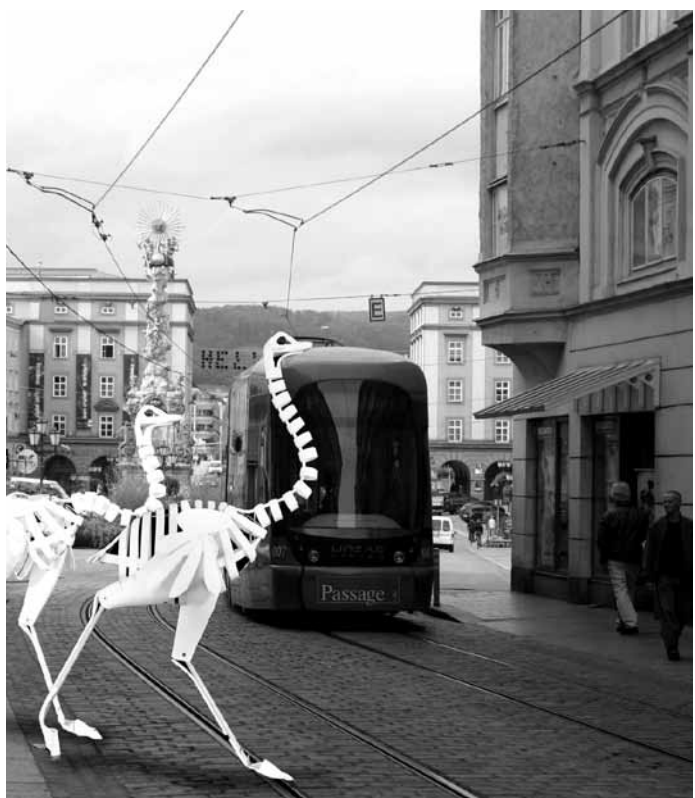
Nederland in 2018

In 2018 zal een Nederlandse stad zich een jaar lang Culturele Hoofdstad van Europa mogen noemen. Er hebben zich vijf kandidaten aangemeld: Almere, Brabantstad of de Brabantse Stedenrij, Den Haag, Maastricht en Utrecht. Een gevarieerd rijtje steden die ieder op hun eigen manier een steentje willen bijdragen aan de Europese cultuur en zichzelf op het gebied van cultuur meer op de kaart willen zetten. Voor een uiteenzetting van de ideeën en plannen van de Nederlandse kandidaten komt dit themanummer te vroeg. Nog niet alle kandidaten hebben zicht op hoe ze dat jaar precies willen vullen. Algemeen wordt wel duidelijk dat de steden verschillende strategieën hebben.

Almere profileert zich als 'New Town', een jonge multiculturele stad waar alles mogelijk is. Almere heeft de ambitie de vijfde grootste stad van Nederland te worden. Bij deze groei zal het duurzaamheidsprincipe 'Cradle to Cradle' van de Amerikaanse architect McDonough, die in 2008 adviseerde bij de grootschalige uitbreidingsplannen, centraal staan. De ontwikkeling van de culturele sector hangt nauw samen met deze stap naar nieuwe stedelijkheid.

In Den Haag ligt de focus op design. Vooruitlopend op het evenement Culturele Hoofdstad zal de organisatie 'Design Den Haag' vanaf 2010 iedere twee jaar in totaal vijf publieksevenementen organiseren op het gebied van vormgeving, visuele communicatie en architectuur. Hierbij wordt samengewerkt met andere Europese regeringssteden: Berlijn, Londen, Rome, Parijs en Stockholm. Het doel van 'Design Den Haag' is om te onderzoeken op welke manier design een bijdrage kan leveren aan een herkenbaar Europa en welke rol de overheid hierin kan spelen. Het uitgangspunt hierbij is dat vormgeving, visuele communicatie en architectuur een niet te onderschatten bijdrage leveren aan de sterke culturele en economische positie van Nederland.

Brabantstad is een samenwerking van de vijf grote Brabantse steden Breda, Eindhoven, Helmond, Tilburg en 's-Hertogenbosch en de provincie Noord-Brabant. De kracht van de veelzijdigheid van dit stedelijk netwerk is de belangrijkste pijler van de kandidatuur. In het promotiefilmpje van Brabantstad Culturele Hoofdstad 2018 wordt Brabantstad geïntroduceerd als een metropool, met bijbehorend inwonertal, de noodzakelijke infrastructuur en cultuur en het grootste centrale park ter wereld. In haar strategie verbindt Brabantstad het lokale met het mondiale. De Brabantse Stedenrij promoot zichzelf niet alleen als wereldleider in techniek, design en innovatie, maar ook "leidend in technologie, design, cultuur, erfgoed, natuur en entertainment. Verbonden met elkaar en met de wereld dankzij onze mensen en hun talenten." Vandaar

Vilnius, Litouwen (boven) en Linz, Oostenrijk (onder) zijn dit jaar Culturele Hoofdstad van Europa.

de slogan "Brabantstad: op de huid en in het hart van de wereld". Als een van de weinige kandidaten benadrukt Utrecht haar historisch cultureel erfgoed. Het is bijna driehonderd jaar geleden dat onderhandelaars uit heel Europa in Utrecht een historisch verdrag ondertekenden: de Vrede van Utrecht (1713), die een mijlpaal was voor vrede en samenwerking in Europa. De grootschalige viering van driehonderd jaar Vrede van Utrecht is een voortraject voor Utrecht als Culturele Hoofd-

stad van Europa.

Wat betreft de uitwerking van ideeën en plannen lijkt de gemeente Maastricht voorop te lopen. Op basis van haar cultureel-historisch verleden, het brede culturele spectrum van de stad en de belangrijke plaats die de stad inneemt in de Europese regio probeert de stad de titel Culturele Hoofdstad van Europa te veroveren.

Welke stad de titel Culturele Hoofdstad van Europa gaat binnenslepen, hangt voornamelijk af van de nog te maken plannen. Uiterlijk 2014 zal de Raad de winnaar bekendmaken.

In de volgende drie artikelen wordt verder ingegaan op het thema Culturele Hoofdstad. Allereerst biedt het artikel *Maastricht: Cultuur in uitvoering* van Nicole Simons en Peter de Ronde een kijkje in de keuken van een potentiële Culturele Hoofdstad. Jeroen Laven en Yvonne Rijpers hebben zich verdiept in de selectieprocedure waaraan de Nederlandse kandidaten die strijden voor de titel Culturele Hoofdstad van Europa worden onderworpen; een procedure waarbij concurrentie centraal staat en maar één stad kan winnen. De auteurs hebben nagedacht over een manier om niet één maar alle vijf de kandidaatsteden te laten winnen. In het artikel *Alleen maar winnaars* is te lezen hoe zij dat voor elkaar willen krijgen.

Voordat Almere, Brabantstad, Den Haag, Maastricht of Utrecht aan de beurt is, zal Istanbul in 2010 een jaar lang Culturele Hoofdstad van Europa zijn. Nurnaz Deniz, een Amsterdamse met Turkse roots, heeft in samenwerking met een groepje creatievelingen uit haar netwerk een plan geschreven om in Istanbul een project te organiseren. In haar artikel *Istanbul, Culturele Hoofdstad 2010* meer over de waarde van een Culturele Hoofdstad en de manier waarop de relatie kan worden gelegd met het culturele leven in Nederland.

Femke Meijer (meijer.femke@gmail.com) is stadssocioloog. Suzanne Plaum (suzanne.plaum@stipo.nl) is cultuurwetenschapper en medewerker van Stipo, kennisteam voor stedelijke ontwikkeling. Zij is als gastredacteur bij de totstandkoming van dit minithema betrokken. Yvonne Rijpers is socioloog en eveneens werkzaam bij Stipo. Femke Meijer en Yvonne Rijpers zijn redacteur van AGORA.

Literatuurselectie

(2008) Almere 2018, culturele hoofdstad van Europa? Almere Perspectief, april 2008, 19.

Commissie van de Europese Gemeenschappen (2007) Mededeling over een Europese agenda voor cultuur in het licht van de mondialisering. (SEC(2007) 570). Brussel.

Bond, H. (2008) Estimating the economic benefits of event tourism. Liverpool: Impacts08.

Brabantstad (2008) Brabantstad Culturele Hoofdstad 2018. Promotiefilm. <www.youtube.com/watch?v=9pJNBb1yfQs>

DHCH2018 (2009) Den Haag culturele hoofdstad 2018. <www.dhch2018.nl> Laatst bezocht: april 2009.

Gemeente Maastricht (2008) Maastricht: kandidaat Culturele Hoofdstad Europa 2018. <www.maastricht.nl> Laatst bezocht: april 2009.

Gemeente Utrecht (2009) Vrede van Utrecht; Cultuur over grenzen. <vredeva-

nutrecht.org/nl/> Laatst bezocht: april 2009.

Provincie Noord-Brabant (2006) Lobby Brabantstad Culturele Hoofdstad 2018. <www.brabant.nl> Laatst bezocht: april 2009.

Raad van de Europese Unie (2007) Resolutie van de Raad van 16 november 2007 over een Europese agenda voor cultuur. Publicatieblad van de Europese Unie, C 287/1, 29 november 2007.

Cultuur in uitvoering

AUTEURS Nicole Simons & Peter de Ronde

FOTOGRAFIE Dennis Wu

Om zich te profileren als cultuurstad wil Maastricht zich kandidaat stellen voor de titel Culturele Hoofdstad van Europa in 2018.

Voor Maastricht staat voorop dat het kandidaatschap voor Culturele Hoofdstad van Europa een blijvend positief effect moet hebben op de economische structuur en de positionering van de stad als een internationale cultuurstad met Europese allure. Vooruitlopend daarop worden in een periode van tien jaar niet alleen stappen gezet om de titel binnen te halen, maar wordt tevens een ontwikkeling in gang gezet die moet leiden tot een structurele verbetering van het (internationale) culturaanbod, een versterking van het Euregionale productieklimaat en een grotere participatie van culturele productie- en kennisinstellingen in grensoverschrijdende samenwerking. Een sterke internationale coöperatie met steden en provincies c.q. regio's binnen de Euregio Maas-Rijn maakt hier onderdeel van uit.

Gekeken naar de ervaringen met eerdere edities van het evenement blijkt dat er op een aantal punten overeenkomsten zijn tussen eerdere Culturele Hoofdsteden en Maastricht. Zo is de sociaaleconomische insteek van de kandidaatstelling als Culturele Hoofdstad ook in Rotterdam (2001), Lille (2004), Sibiu (2007) en Liverpool (2008) een belangrijk motief geweest. Ook toekomstige Culturele Hoofdsteden noemen deze sociaaleconomische doelstellingen. Voor wat betreft investeringsvolume gaat een vergelijking met Lille en daarnaast ook Istanbul (2010), Essen (2010) en Marseille (2010) op. Net als Salamanca (2002), Lille en Luxemburg (2007) zet Maastricht bovendien in op samenwerking in een grotere internationale regio.

Economische dynamiek van culturele sector

In 2006 heeft de Europese Commissie een omvangrijk onderzoek uitgevoerd naar de economische en sociale effecten van de culturele en creatieve sector. De aanleiding van dit onderzoek was de Lissabon-ambitie (2000): een ontwikkelingsplan dat de Europese Unie in tien jaar tijd tot de meest competitieve kenniseconomie ter wereld moet maken. De resultaten laten zien dat cultuur een stuwende kracht is ten aanzien van economische en sociale ontwikkeling en een belangrijke bijdrage

levert aan innovatie, educatie en een aantrekkelijk vestigingsklimaat. De culturele en creatieve sector is een groeisector, met op dit moment zelfs een sterkere groei (tien procent) dan andere economische sectoren (drie procent). Hetzelfde geldt voor de werkgelegenheidsontwikkeling in deze sector, waar bovendien een bovenmatig aandeel werkgelegenheid voor lager opgeleiden te verzilveren is. De resultaten tonen eveneens aan dat de sector een belangrijke sociaalmaatschappelijke functie vervult, integratie tussen bevolkingsgroepen bevordert, gemeenschapsgevoel creëert en bijdraagt aan verspreiding van democratische en sociale waarden. Ook lijkt cultuur de Europese burgers te 'verleiden' tot het idee van Europese integratie, wat vooral belangrijk is vanuit de Europese gedachte.

Maastricht cultureel onderscheidend

Maastricht wordt gekenmerkt door een unieke culturele biografie, waarbij drie cultureel onderscheidende factoren centraal staan. Allereerst het cultureel-historisch verleden van de stad, waarin vier zwaartepunten zijn te onderscheiden: de Romeinse tijd, het middeleeuws religieuze verleden, de garnizoensstad en de industriestad. Ten tweede is het moderne Maastricht een stad van zogenoemde culturele carrières. Dit begrip doelt op het brede culturele spectrum van de stad dat wordt gevormd door de vele en diverse culturele instellingen en de aanwezigheid van het kunstvakonderwijs en de cultuurwetenschappen in Maastricht. Hierdoor kan de stad worden opgevat als een platform waar een aantal fundamentele culturele carrières gevolgd kan worden. Dit systeem ontleent zijn kracht aan een sterk ontwikkelde culturele infrastructuur, een onderscheidende Euregionale positie en een gemarkeerde nationale positie. Het concept van de Culturele Carrières heeft ertoe bijgedragen dat Maastricht door het Rijk bestempeld is als een van de acht Culturele Brandhaarden in Nederland. In het cultuurbeleid 2009-2012 is dit achttal steden aangewezen als locaties waar de Nederlandse culturele basisinfrastructuur nadrukkelijk zal worden ontwikkeld.

De laatste cultureel onderscheidende factor is dat Maastricht een belangrijke plaats in de Europese regio inneemt. Maastricht heeft zich ten doel gesteld om zowel de kandidatuur voor Culturele Hoofdstad

Het Bonnefantenmuseum, Maastricht.

van Europa als de realisatie hiervan in nauwe samenwerking met deze omringende Euregio Maas-Rijn vorm te geven. Deze regio omvat een gebied met circa 3,7 miljoen inwoners, gevormd door de Nederlandse provincie Limburg, de Duitse regio Aken en de in België gelegen Vlaamstalige provincie Limburg, de Franstalige provincie Luik en de Duitstalige gemeenschap Eupen. Het hart van de regio wordt gevormd door het stedelijk landschap van de steden Maastricht, Aken, Hasselt, Heerlen, Luik en Sittard-Geleen.

Euregio

De Euregio Maas-Rijn kenmerkt zich door een sterk vertakt vervoersnetwerk van vliegvelden, internationale hogesnelheids- en intercity treinverbindingen en een dicht netwerk van snelwegen. Daarnaast maken vier grote internationaal georiënteerde universiteiten onderdeel uit van dit stedelijk landschap. De nationaal perifere ligging van de steden en de hen omringende regio's biedt een internationale uitgangspositie met een grote culturele en meertalige rijkdom. De gehele Euregio Maas-Rijn koestert deze rijkdom en onderschrijft het belang ervan voor de kwaliteit van het leven en de economische dynamiek. De titel Culturele Hoofdstad van Europa wordt gezien als een middel om de culturele dynamiek in het gebied verder te versterken en te vernieuwen, onderdeel te maken van het dagelijkse leven in de Euregio en landsgrenzen te slechten.

De komende periode is erop gericht om in 2012 tot een kwalitatief hoogwaardige kandidatuur voor Culturele Hoofdstad van Europa 2018 te komen. De keuze om in een zeer vroeg stadium de horizon vorm te geven, biedt de ruimte om een proces op gang te brengen dat leidt tot integratie van belangen en het ontwikkelen van een breed draagvlak en grote betrokkenheid van relevante partijen in de wijde Euregionale omgeving. De combinatie van continuering van beleid en intensivering van de daarbij behorende (financiële) inspanningen brengt een integratief proces op gang dat gefaseerd de condities schept om tot goed partnerschap te komen (2010), de kandidaatstelling vorm te geven (2012) en de feitelijke programmering ter hand te nemen (2014). De definitieve beslissing over de kandidatuur wordt in 2014 door de Europese Commissie in Brussel genomen. De elf samenwerkingspart-

ners zullen hiertoe afspraken maken ten aanzien van de gezamenlijke ambitie, organisatie en financiering van het proces, het 'bidbook' en de realisatie van de Culturele Hoofdstad van Europa in 2018. De financiële investering die gemoeid is met de programmering, marketing, communicatie en organisatie van Culturele Hoofdstad van Europa in 2018 wordt geraamd op zo'n tachtig miljoen euro. De voorbereidingsperiode 2008-2018 zal nog eens zo'n twintig miljoen euro gaan kosten. Daarnaast zullen er ook fysieke investeringen gedaan moeten worden in culturele infrastructuur, zoals bijvoorbeeld de Timmerfabriek in het Belvédèregebied, waar zo'n vijftig miljoen euro mee gemoeid is.

Culturele initiatieven

Als onderdeel van het totale proces zal in 2009 een artistiek leider starten met het vormgeven van de inhoudelijke discussie. De hoofdvraag van deze discussie zal zijn: Op welke artistieke vraag is de Culturele Hoofdstad het antwoord? De artistiek leider vervult daarmee een motorfunctie in het bij elkaar brengen van het culturele veld, met als doel het nadenken over de artistieke inhoud van de kandidatuur. Cultuurconsumenten, cultuurmakers en alle anderen die deel uitmaken van de culturele carrières in Maastricht moeten gezamenlijk de maat bepalen van Maastricht en invulling geven aan hun verhouding tot de kunstenaars en culturele instellingen in de partnersteden. Deze discussie moet in 2010 leiden tot een gezamenlijke themakeuze voor Maastricht Culturele Hoofdstad van Europa 2018.

De inhoudelijke input is essentieel. De productieve relaties tussen kunst en cultuur, economie en stedelijke ontwikkeling leggen de basis voor de cultuursprong die Maastricht in creatieve en dynamische zin wil maken. Daarmee worden maatschappelijke effecten zowel op economisch, sociaal-cultureel als fysiek terrein gegenereerd.

Ruimtelijke ontwikkelingen

De uiterlijke zichtbaarheid van de cultuurstadambitie komt in een aantal stedelijke ontwikkelingsprojecten tot stand, bijvoorbeeld in het Belvédèregebied. Het project Belvédère behelst de ingrijpende stedelijke herstructurering van een gebied van circa 280 hectare in en direct ten noordwesten van de binnenstad van Maastricht. Het

programma omvat vierduizend woningen, 150.000 m2 kantoren, 50.000 m2 winkelruimte en ruimte voor nieuwe stedelijke faciliteiten, waaronder een groot aantal culturele voorzieningen. De culturele investeringen in het project zijn vastgelegd in een intentieverklaring van de samenwerkende partijen (gemeente Maastricht, ING Real Estate en BPF Bouwinvest). Hierbij gaat het om de vestiging van een culturele topvoorziening, het faciliteren van experimentele broedplaatsen, het ontwikkelen van een locatie voor culturele manifestaties en kunst in de openbare ruimte.

Maastricht wil niet alleen haar eigen culturele rijkdom onderstrepen, maar die van de gehele Euregio Maas-Rijn.

In dit project is het gebied 'de Binnensingel' niet alleen de schakel tussen het stadshart en het buitengebied, maar het functioneert bovendien als een nieuwe culturele binnenstadskern. Refererend aan de historische industriële context wordt hier een oude timmerfabriek omgebouwd tot een moderne productieomgeving voor cultuur: een 'Cultuurfabriek' die een aantal professionele culturele instellingen voor theaterproducties, een muziekwerkplaats en een filmhuis zal huisvesten. De Cultuurfabriek biedt ruimte voor groei in aantal en kwaliteit van de producties, voor werkgelegenheid in cultuur (nu reeds een sector met duizend banen in de stad, waarbij men op de locatie Timmerfabriek honderd tot honderdvijftig deels nieuwe banen verwacht) en voor nieuwe samenwerkingsverbanden met private culturele en creatieve ondernemers. Hierdoor moet deze sector groeien tot een totale werkgelegenheid van zo'n vierduizend banen. Het van oudsher industriële gebied beschikt tevens over een aantal architectonisch zeer bijzondere ketelhuizen. Door internationaal muziekercoryfee André Rieu wordt de mogelijkheid verkend om zijn repetitie- en opnamestudio's naar deze setting in het stadshart van Maastricht te verplaatsen. Het totale investeringsvolume voor het project bedraagt 45 miljoen euro. De naastliggende negentiende-eeuwse binnenhaven Het Bassin, direct gelegen aan de Maas, vormt het decor voor de vestiging van een internationaal theater gecombineerd met een congrescentrum. In het project Kwaliteitssprong wordt onderzocht of een dergelijke ontwikkeling zich aan beide zijden van de Maas zou kunnen ontwikkelen. Deze samenhangende gebiedsontwikkelingen dragen bij aan een versterking van het culturele klimaat, een economische structuurversterking en duurzaam behoud van de kwalitatieve stedelijke toeristische aantrekkingskracht van Maastricht.

Cultuur als motor voor stedelijke ontwikkeling

De keuze van Maastricht om te kandideren voor Culturele Hoofdstad van Europa past bij de in het verleden ingezette strategie waarin cultuur- en congresstoerisme en een sterke Europese positionering belangrijke pijlers vormen voor het economisch beleid en de werkgelegenheid van de stad. Het versterkt bovendien de recente visie dat een verdergaande integratie van cultuur en economie een goede basis

vormt voor een onderscheidende (internationale) positionering van de stad, zowel voor potentiële vestigers als voor recreatieve en zakelijke bezoekers. Deze kandidatuur staat niet op zichzelf maar maakt onderdeel uit van een bredere strategie van visieontwikkeling, stedelijke programmering en ruimtelijke ordening. Op basis daarvan zijn drie grote projecten van Maastricht als een soort van ruggengraat samengebracht in het ABC van Maastricht: de A2 (ondertunneling en herstructurering van aanpalende wijken), Belvédère en Culturele Hoofdstad.

De verwachting is dat de ontwikkelingen leiden tot de gewenste sterke Europese en culturele profilering van de stad, waardoor enerzijds een vergroting van de werkgelegenheid en anderzijds een toename van het aantal internationale bezoekers en bestedingen zal plaatsvinden. Vooral die economische meerwaarde mag niet onderschat worden. Steden zijn knooppunten geworden van ontmoeting en van transactie, van inspiratie en creativiteit. Dynamiek en netwerken ontstaan door 'face-to-face'-contacten tussen makers en kenniswerkers onderling en tussen hen, het publiek en de markt. Een bruisend stedelijk cultureel domein is de ideale biotoop om dit soort transacties tot stand te brengen. Wil Maastricht zich, in samenwerking met de culturele instellingen, de universiteit en kunstvakopleidingen, blijvend profileren als internationale cultuurstad en kennisstad, die kenniswerkers aantrekt en vasthoudt omdat er een modern cultuuraanbod staat, dan is een strategische benadering én verknoping van ruimtelijke projecten, programma's en infrastructuur in een langjarig perspectief noodzakelijk.

Nicole Simons (nicole.simons@maastricht.nl) is projectmanager Gebiedsontwikkeling bij het Ontwikkelingsbedrijf van de gemeente Maastricht en onder meer verantwoordelijk voor de kandidatuur van Maastricht voor de titel van Culturele Hoofdstad van Europa in 2018. Peter de Ronde (peter.de.ronde@maastricht.nl) is stedenbouwkundige bij de sector Ruimte van de gemeente Maastricht. Hij is betrokken bij de gebiedsontwikkeling Belvédère en voorzitter van het kwaliteitsteam Belvédère.

Literatuurselectie

Belvédère Wijkontwikkelingsmaatschappij BV (2009) Belvédère Maastricht. <www.belvedere-maastricht.nl> Laatst bezocht: april 2009.

Ecorys Nederland BV (2008) Economische effecten Maastricht Europese Culturele Hoofdstad. Maastricht: Gemeente Maastricht.

Geppert, J. (2008) De economische waarde van de cultuursector in de provincie Limburg en de buurregio's - Rapport 2008. Maastricht: Provincie Limburg.

Palmboom, F. (2004) Masterplan Belvédère. Maastricht: WOM Belvédère.

Saris, J. (2008) Nieuwe ideeën voor oude gebouwen. Creatieve economie en stedelijke herontwikkeling. Rotterdam: NAI Uitgevers.

Alleen maar winnaars

AUTEURS Jeroen Laven & Yvonne Rijpers

FOTOGRAFIE Stipo & Rory Hyde

In 2018 zijn Nederland en Malta aan de beurt in de carrousel van landen die de Culturele Hoofdstad van Europa mogen leveren. Maar welke Nederlandse stad wordt het? En betekent de winst van de ene stad automatisch het verlies van de overige kandidaten?

De titel Culturele Hoofdstad van Europa is in 1985 gecreëerd door de Allerlei steden lopen zich warm om zich in 2012 – het jaar dat de inschrijving opent – kandidaat te stellen. Almere, Utrecht, Maastricht, de Brabantse Stedenrij (Brabantstad) en Den Haag hebben zich al gemeld; anderen zullen wellicht nog volgen. Omdat de selectieprocedure van de Europese Culturele Hoofdstad is gebaseerd op competitie, zal slechts één stad per aangewezen land zich winnaar mogen noemen. De andere kandidaten blijven met lege handen achter. Het kan ook anders. Wij stellen een aanpak voor waarbij alle steden winnen, ook de verliezers.

Wenkend perspectief

Nederland wil de komende decennia grote internationale evenementen organiseren. Naast de Culturele Hoofdstad in 2018 wil Nederland dat jaar samen met België het Wereldkampioenschap voetbal binnenhalen. In 2028 moeten vervolgens de Olympische Spelen naar ons land komen (zie nummer 1 van dit jaar en het tweede nummer van 2008 voor een uitgebreidere bespreking). De verwachte directe en indirecte economische spin-off van deze evenementen is groot. De concurrentie met andere landen om ze binnen te halen is dat dus ook. Investerings in onder meer infrastructuur, sportvoorzieningen, hotels en veiligheid zijn nodig om een kans te maken om deze evenementen binnen te halen. Het Rijk pakt de ambitie op en wil, zo stelt zij in de nota *Randstad 2040* (2007), de Randstad 'Olympic proof' maken. Ook als we de Olympische Spelen onverhoopt niet krijgen toegewezen, zal de Randstad, als deze eenmaal 'Olympic proof' is, inmiddels zo versterkt zijn dat we sowieso sterker staan in de meer algemene internationale stedelijke concurrentiestrijd. De Olympische Spelen worden in *Randstad 2040* dus als een wenkend perspectief gebruikt om de langetermijntoewijding ten aanzien van ruimtelijke ordening, economie, sport en andere sectoren met elkaar te verbinden.

De Olympische Spelen zullen uiteindelijk in één stad worden gehouden, in ieder geval in naam. Het is fantastisch voor een stad om de naam te mogen dragen van de Olympische Spelen 2028. Echter, qua Olympische locaties zullen het per definitie Randstadspelen moeten worden, met evenementen en Olympische voorzieningen op vele plekken verspreid in de metropool. Geen van de Randstadsteden heeft immers voldoende accommodaties om de hele Spelen te kunnen huisvesten. Zelfs Amsterdam, hotelstad nummer één, heeft onvoldoende hotelkamers, en ook Rotterdam heeft als sportstad nummer één onvoldoende sportaccommodaties.

De Olympische Spelen kunnen daarom alleen binnen worden gehaald als de hele Randstad 'Olympic proof' is. Naast fysieke ingrepen vraagt dat ook veel interstedelijke samenwerking. Stel dat de Olympische Spelen in Rotterdam plaatsvinden, dan moeten de andere steden er genoeg mee nemen dat hun stad tijdens het evenement onder naam van de concurrent op de wereldagenda staat. Dat is geen sinecure!

De kandidaatstelling voor Culturele Hoofdstad van Europa kan worden gebruikt ter versterking van steden in het algemeen.

Te laat

Het gereedmaken van de Randstad voor eventuele Olympische Spelen is een prachtig streven. Toch is het minstens zo interessant om de belangrijkste Nederlandse steden voor te bereiden op het jaar 2018, wanneer een Nederlandse stad Culturele Hoofdstad van Europa zal zijn. Cultuur is in de internationale stedenstrijd een belangrijke concurrentiefactor. Alle Nederlandse steden gebruiken cultuur in hun internationale profilering, en dat is niet verwonderlijk. Cultuur heeft economisch namelijk een grote potentiële spin-off. De door alle steden begeerde creatieve klasse en kenniswerkers selecteren hun woon- en werkplek

De opening van Westerdok (maart 2009), de eerste nieuwbouwbreedplaats in Amsterdam.

mede op basis van het aanwezige culturele klimaat.

Pas in 2012 vindt de keuze plaats welke stad Culturele Hoofdstad van Europa 2018 wordt. De steden beginnen zich nu langzaam maar zeker warm te lopen, maar goed beschouwd is dat (te) laat. Om de gekandideerde steden voor 2018 klaar te maken voor de titel Culturele Hoofdstad, zijn deels dezelfde kwalitatieve randvoorwaarden gewenst als voor de Olympische Spelen. Ook Culturele Hoofdsteden hebben baat bij goede bereikbaarheid, ruimtelijke ordening en voorzieningen. Dit zijn langetermijnprojecten, waar veelal nu al besluitvorming over had moeten plaatsvinden. De start mag daarom niet lang meer op zich laten wachten, als er niet al gestart had moeten worden. De invloed van het Culturele Hoofdstadtraject op ruimtelijke ordening en infrastructuurinvesteringen is hierdoor beperkt. De aanwijzing van Culturele Hoofdstad kan vooral sturen op trajecten met een kortere voorbereidingstijd. Het gaat dan niet om fysieke, maar eerder om sociale, economische of puur culturele maatregelen en evenementen, zoals de grote Jeroen Bosch-tentoonstelling, die in 2001 toen Rotterdam Culturele Hoofdstad was een belangrijk hoogtepunt vormde.

Samenwerkende beleidssectoren

Wij geloven in een overkoepelende aanpak die, door het ruimtelijke, economische en culturele vlak te verenigen, de Randstad en de aspirant-Culturele Hoofdstad-steden gezamenlijk klaarstomen voor 2018. De kansen van cultuur worden breed erkend. Professionals op het gebied van economie, wonen, ruimtelijke ordening en onderwijs benadrukken allemaal de relevantie van cultuur voor de stad en hun eigen sector. We zien dat de kansen nu vooral op projectniveau worden gepakt en minder op projectoverstijgend niveau.

Op projectniveau zijn er legio goede voorbeelden, variërend van geplande culturele voorzieningen als het nieuwe Luxor Theater en andere voorzieningen die de ontwikkeling van de Wilhelminapier in Rotterdam meetrekken. Of, kleinschaliger, de realisatie van de recent geopende culturele broedplaats in het nieuwe Amsterdamse woongebied Westerdok, waar op loopafstand van Amsterdam Centraal vijftien creatieve ondernemingen ruimte krijgen om zich te ontwikkelen. Bij deze ontwikkeling wordt expliciet een relatie gezocht met de bewoners en de

bedrijven in de directe omgeving. Er zijn ook (of vooral) vele niet door de overheid geplande culturele voorzieningen zoals in de buurt Temple Bar in Dublin, waar de binnenstedelijke herontwikkeling de gehele stad een enorme impuls heeft gegeven.

Op projectoverstijgend niveau blijkt het lastig om de sectoren economie, ruimtelijke ordening, kennis en cultuur in een integrale aanpak te verenigen. Dat is ook niet zo verwonderlijk: het zijn verschillende werelden die om verschillende redenen niet eenvoudig tot elkaar te brengen zijn. Allereerst denkt men in verschillende termijnen. In de ruimtelijke ordening wordt decennia vooruitgedacht, terwijl in de culturele sector nooit voor meer dan een paar jaar wordt gepland. Een meerjarig integraal uitvoeringsprogramma voor de sectoren gezamenlijk wordt hierdoor lastig. Ten tweede vormen de financiën een struikelblok. De geldstromen in vastgoed bijvoorbeeld zijn qua omvang en systematiek onvergelijkbaar met die in de cultuursector. Waar op cultureel niveau een bedrag van honderdduizend euro vaak als een fortuin wordt opgevat, is het in vastgoedprojecten eerder een bedrag achter de komma. Het is hierdoor moeilijk om de investeringsstromen aan elkaar te koppelen. Tot slot kan het grote cultuurverschil worden aangehaald. Tussen de sectoren bestaan alleen al op het vlak van belangen, stakeholders en type mensen grote verschillen. Er schuilt waarheid in de clichés van de 'jasje-dasje'-economen binnen de overheid en de 'halve kunstenaars' werkzaam bij de diensten kunst en cultuur. Het is niet altijd makkelijk om deze cultuurverschillen te overbruggen.

Op nationaal niveau is een integrale aanpak ten aanzien van de culturele versterking van de steden zo mogelijk nog lastiger. De afstand tussen departementen is groot. Er zijn weinig beleidstrajecten waarin bijvoorbeeld de ministeries van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) en Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) elkaar tegenkomen. In *Randstad Urgent* (2007), het rijksprogramma gericht op versterking van de Randstad, zit weliswaar één culturele Randstadprioriteit, maar deze komt niet uit de koker van het Rijk, maar uit die van de gemeenten en grote culturele instellingen. Het initiatief AR'dam, dat zich richt op intergemeentelijke samenwerking ter versterking van het culturele leven in de Randstad, is hiervan een voorbeeld. Op zich is het prima dat het Rijk zich hierin vooral faciliterend opstelt. Tegelijkertijd zou je van een rijksoverheid die inzet op de culturele versterking van de steden een actievere rol verwachten.

Culturele coalitie

De mogelijkheid bestaat om op weg naar verkiezing tot Culturele Hoofdstad een analogie te zoeken met de 'Olympische aanpak'; de kandidaatstelling hoeft niet alleen gebruikt te worden ter versterking van cultuur, maar óók van de steden zelf, zodat de kandidaatstelling ook een succes is als een stad uiteindelijk niet wordt uitgekozen. Dit betekent een andere manier van denken over Culturele Hoofdsteden. Niet alleen focussen op de culturele opgave, het lokale programma en de Europese dimensie, maar deze verbinden aan de stedelijke opgave in bredere zin: de ruimtelijke, economische en sociale opgaven, zodat de impact blijvend wordt. Dat is ook een van de criteria voor de selectie van een Culturele Hoofdstad. Een dergelijke aanpak zou niet op het niveau van de individuele aspirant-Culturele Hoofdsteden moeten plaatsvinden. Een coalitie van overheid en culturele partners kan het initiatief

Detail van het Rietveld Schröderhuis in Utrecht.

nemen om boven het niveau van de individuele steden uit te stijgen. Er kan een programma worden ontwikkeld waarin de aspirant-Culturele Hoofdsteden van elkaar leren hoe de culturele en bredere stedelijke ontwikkeling elkaar kunnen stimuleren. Onderdeel van zo'n aanpak is dat het Rijk, en dus niet alleen het ministerie van OCW, helder voor ogen krijgt hoe de steden zich kunnen voorbereiden op 2018 en welke randvoorwaarden en investeringen daar ten aanzien van bijvoorbeeld verkeer, vervoer en economie voor nodig zijn. Je hoeft in zo'n programma niet bij nul te beginnen. Er kan immers voortgebouwd worden op de samenwerking die er al is, zoals het eerder genoemde initiatief AR'dam.

Ook kan er gekeken worden naar wat de steden nu al doen op het gebied van ruimte, economie en cultuur. Hierbij is het aan te bevelen om de ruimtelijke, economische en culturele strategieën voor de periode tot 2018 (met een doorkijk tot 2028) van een aantal steden en stedelijke netwerken op een rij te zetten, op zoek te gaan naar de wisselwerking die er al is tussen de sectoren en te bepalen welke gezamenlijke strategie bereikt kan worden. Daarnaast kan er veel geleerd worden van interessante coalities op projectniveau, zoals de coalities voor het Museumplein en het Stadionplein in Amsterdam waarin allerlei belanghebbenden samen met de overheid investeren in de ontwikkeling van het Museumplein als cultureel en het Stadionplein als sportbrandpunt. Tot slot strekt het tot de aanbeveling om de kennis over samenwerking tussen culturele en stedelijke ontwikkelingspartners te combineren om de wederzijdse relaties tussen deze sectoren te bevorderen en de kandidaatsteden elkaar te laten versterken in plaats van te beconcurreren. Liefst moet hier nu al in worden geïnvesteerd en niet pas vier jaar voorafgaand aan het evenementjaar, als de selectie eenmaal bekend is. In een dergelijk proces kan bovendien worden opgetrokken met partnerland Malta. Hierbij kunnen de culturele doelstellingen worden versterkt door ze in de stedelijke ontwikkelingsstrategie te plaatsen, zowel die van de stad als de regio, waarmee de intrinsieke artistieke waarde kan

worden aangewend voor een blijvender impact.

Een dergelijke aanpak leidt ertoe dat de Europese Commissie uiteindelijk slechts twee steden selecteert, maar dat niettemin alle kandidaatsteden winnen. Dit sluit aan bij wat een van de hoofden cultuur van een aspirant-Culturele Hoofdstad aangaf: "Het maakt me eigenlijk niet uit of we het worden of niet. Waar het mij om gaat is dat dit proces ertoe leidt dat we tien jaar lang cultuur hoger op de bestuurlijk agenda krijgen. En dat we daar meer geld in gaan investeren in deze stad." We moeten zorgen dat de kansen voor synergie optimaal worden erkend en benut.

Jeroen Laven (jeroen.laven@stipo.nl) en Yvonne Rijpers (yvonne.rijpers@stipo.nl) zijn beiden werkzaam voor Stipo, kennis-team voor stedelijke ontwikkeling. Jeroen Laven is voorzitter van Inspiring Cities, het internationale netwerk voor steden en cultuur. Yvonne Rijpers is redacteur van AGORA.

Literatuurselectie

- AR'dam (2007) Amsterdam en Rotterdam slaan handen ineen. Een manifest. <www.ar-dam.nl> Laatst bezocht: april 2009.
- Karssenbergh, H. (2007) Sneller - hoger - sterker; sport en cultuur combineren vanuit de Olympische Gedachte. <www.stipo.nl/Artikel/Coalitie_Olympisch_Gebied_Amsterdam> Laatst bezocht: april 2008.
- Karssenbergh, H. (2008) Arts and culture are outstanding value creators. <www.inspiringcities.org> Laatst bezocht: april 2008.
- Kool, D. de & M. Lobzhanidze (2009) Olympische Spelen in Nederland. AGORA 25, 1, 32-35.
- Ministerie van Verkeer en Waterstaat (2007) Randstad Urgent. Den Haag.
- VROM (2007) Startnotitie Randstad 2040. Naar een duurzame en concurrerende Europese topregio. Den Haag: Sdu Uitgever.

Istanbul, Culturele Hoofdstad 2010

AUTEUR Nurnaz Deniz

FOTOGRAFIE Stipo

In 2010 is Istanbul Culturele Hoofdstad van Europa. Sinds de aankondiging woedt er in Turkije een discussie over het nut daarvan. Waarom moet Istanbul Culturele Hoofdstad worden? Wordt het budget wel nuttig besteed? Winst is in ieder geval dat er gesproken wordt over onderwerpen die eerder nooit prioriteit hadden.

De titel Culturele Hoofdstad van Europa is voor Istanbul van belang omdat deze de stad de mogelijkheid biedt om kunst en cultuur op de politieke agenda te zetten. De stedelijke politiek heeft nooit veel belangstelling getoond in kunst en cultuur in de stad, vanwege desinteresse, redenen van economische aard of de voorrang van andere doelstellingen die eerst gerealiseerd moeten worden. Kunst en cultuur staan meestal onderaan de prioriteitenlijst of zijn afhankelijk van de persoonlijke interesse en voorkeur van politici en beleidsmakers. In het politieke klimaat van Istanbul wil men ook vaak direct resultaten zien, zoals bijvoorbeeld de bouw van een school, en beseft men niet dat er met investeringen in kunst en cultuur op de lange termijn veel bereikt kan worden.

De titel Culturele Hoofdstad van Europa biedt niet alleen de mogelijkheid om budgetten vrij te maken voor artistieke en culturele projecten en voor culturele activiteiten van nationale en lokale overheden, maar opent ook de deur om onderwerpen als culturele diversiteit in Istanbul en cultuurparticipatie van haar inwoners bespreekbaar te maken. Ook door degenen die gewoonlijk geen toegang hebben tot de artistieke en culturele netwerken wordt dit als een kans gezien.

'Istanbul, het podium is van jou' is het motto dat de stad aan het project 2010 heeft gegeven. Dit duidt op de ambitie van de stad om zichzelf met al haar diversiteit als podium te laten gebruiken en te profileren. Aan de andere kant kan het ook betekenen dat men zich niet durft of niet kan focussen op een meer specifieke onderdeel of eigenschap van de stad.

Dat Istanbul Culturele Hoofdstad van Europa wordt, is niet alleen belangrijk voor de stad zelf om te kunnen investeren in de artistieke en culturele infrastructuur, het geeft ook andere Europese steden de

mogelijkheid tot culturele uitwisseling met Istanbul. Uitwisseling van kennis en expertise over cultureel erfgoed en culturele participatie is dan ook het uitgangspunt van mijn project met de werktitel *Istanbul, Amsterdam and Antwerp. Exchange for a Cosmopolitan Future*. Het project bestaat uit twee onderdelen. Ten eerste culturele participatie: er zal kennis en expertise uit West-Europa naar Istanbul worden gebracht over urbanisatie, diversiteit en participatie. Naast kennisoverdracht is het laten samenwerken van experts uit West-Europa en Istanbul bij het creëren van nieuwe projecten een ander doel. Die nieuwe projecten moeten gehoor geven aan een lokale behoefte, zowel in Istanbul als in West-Europa.

De komst van grote groepen migranten heeft Istanbul een nieuw gezicht gegeven.

De tweede poot van het project gaat over cultureel erfgoed. Met behulp van archieven over migratie wil het project het bestaande cultureel geheugen activeren en doorgeven aan volgende generaties. Niet alleen in Europese steden maar ook in Istanbul heeft de afgelopen decennia een immense migratiegolf plaatsgevonden, gedeeltelijk vanaf het platteland en gedeeltelijk vanuit andere landen. Daarnaast zijn er nieuwe generaties Turkse migranten woonachtig in de middelgrote en grote steden van Europa, in de Nederlandse Randstad, Berlijn, Parijs, Casablanca en Istanbul zelf. In Istanbul is meer dan de helft van de inwoners jonger dan 26. Generaties die onderling een meervoudige identiteit gemeenschappelijk hebben, die zowel wortelt in de plek van herkomst (vaak de rurale cultuur van hun in de jaren zestig en zeventig geëmigreerde ouders), als op de plek van aankomst, de stad, waar ze mengen met en opgaan in de diverse urbane cultuur. De stad biedt hen de mogelijkheid hun diverse identiteit te vormen, te beleven en uit te dragen.

Door die meervoudige wortels zijn deze generaties transnationaal

georiënteerd en is hun identiteit in de eerste plaats gevormd in de stad. De stad is daarmee voor hen een veel tastbaarder milieu dan de nationale cultuur, die hen vaak te veel beperkingen oplegt en hen in een etnisch en sociaal getto dwingt. De stad is hun natuurlijke broedplaats en de plek waar ze in sociaal opzicht de ruimte hebben om buiten het nationale en etnische stramien te leven, in een ruimte die naadloos overvloeit in die van Europese broeder- en zustersteden waar zich vergelijkbare sociale en culturele houdingen hebben ontwikkeld. Amsterdam Zuid-Oost en Amsterdam West grenzen aan de Haagse Schilderswijk en Rotterdam-Zuid, maar ook aan Kreuzberg, de Parijse banlieus en Beyo lu in Istanbul.

In de kunsten manifesteert dit zich in een nieuwe vorm als 'urban', die zich ontwikkelt buiten de canon om, los van de gevestigde podia en opvattingen over stijl. In veel Europese landen woedt niet alleen de discussie over nationale en Europese identiteit; in deze debatten wordt ook veel gesproken over de plaats en identiteit van migranten. Daarnaast spelen in deze nieuwe culturele sfeer ook in sociaal opzicht identieke vraagstukken die samenhangen met cultuur en identiteit na migratie. Naast emancipatie en participatie binnen het kunstzinnige vlak is er de noodzaak van sociale emancipatie; zo is er de wens tot meer participatie in de maatschappij, bijvoorbeeld in de kunst, door andere lagen van de bevolking dan de gebruikelijke elite. Het project dat ik in het kader van Istanbul 2010 aan het voorbereiden ben, heeft tot doel de huidige culturele en sociale gettovorming in het stedelijke landschap open te breken. Het beoogt ook vitale en

wezenlijke, maar niet-geïstitutionaliseerde sociale en kunstzinnige vormen zichtbaar te maken en hier ruimte voor creëren in de vorm van onder andere een transnationaal podium, dat zeker bestaansrecht heeft naast de gevestigde instituties en gebruikelijke kanalen. Ondanks het feit dat we in Europa datgene wat we bereikt hebben met initiatieven voor diversiteit vaak ter discussie stellen, heeft Europa Istanbul veel te bieden wat betreft 'best practices' en expertise over cultuurparticipatie. Dit grensoverschrijdende project kan daarom bijdragen aan het tegengaan van gettovorming en negatieve beeldvorming over diversiteit. Wezenlijk is dat we twee kanten op willen werken, zowel in Istanbul als in Europa: het bevorderen van een kosmopolitische houding kan mede helpen inzien dat de betrokken steden ondanks hun verschillen veel gemene delers hebben.

Nurnaz Deniz (Nurnaz71@hotmail.com) is cultureel adviseur/entrepreneur en publiciste.

Grootstedelijke 'outsider communities'

AUTEUR & FOTOGRAFIE Aleidis Devillé

Dit artikel staat stil bij de vorming en het functioneren van 'outsider communities': een specifieke overlevingsstrategie van documentlozen die sterk bepaald wordt door sociaalruimtelijke condities. De 'outsider community' is een verschijnsel dat momenteel sterk in opmars is in verschillende grote steden in Europa en Amerika.

In de overlevingsstrategieën van mensen zonder papieren, of meer wetenschappelijk: mensen zonder wettige verblijfsstatus, is een patroon te herkennen dat sterk afhankelijk is van sociaalruimtelijke omstandigheden. Groepen documentlozen vormen in diverse grote steden 'outsider communities': gemeenschappen die sterk op zichzelf zijn aangewezen en waarvan de leden in grote solidariteit leven met andere illegale en legale landgenoten. Het behoren tot een 'outsider community' is niet afhankelijk van persoonskenmerken, maar wel van condities als concentratie en segregatie. Dit typisch grootstedelijke verschijnsel is op dit moment in volle expansie.

De bevindingen die in dit artikel naar voren worden gebracht zijn in de eerste plaats het resultaat van eigen onderzoek, met name een analyse van 65 interviews afgenomen onder mensen zonder wettige verblijfsstatus in Brussel en Antwerpen en in enkele kleinere steden in België. De onderzoeksgroep bestond uit 22 vrouwen en 43 mannen afkomstig uit verschillende werelddelen: Azië, Oost-Europa, Rusland, Latijns-Amerika, Afrika, Maghreb, Turkije en het Midden-Oosten. Uit de literatuur kunnen we leren dat er zich in andere westerse landen een gelijkaardig fenomeen voordoet, al wordt het begrip 'outsider community', dat ik hiervoor introduceerde, daarin niet gebruikt.

Volledigheidshalve moet worden opgemerkt dat zeker niet alle mensen zonder papieren in een 'outsider community' leven. Een belangrijk deel van hen leeft vrij geïsoleerd, maar anderen zijn via een min of meer 'vaste' baan in het zwarte circuit of als (illegale) zelfstandige relatief goed geïntegreerd in de dominante samenleving. In het bijzonder uitgeprocedeerde asielzoekers stellen zich vrij afhankelijk op ten

aanzien van de hulpverlening en trachten waar mogelijk terug te vallen op de verzorgingsstaat. Deze groep refereert aan de dominante samenleving met betrekking tot identiteitsbeleving en welvaartsverwachtingen, wat hen vooral een ongelukkig bestaan oplevert. Dit artikel staat stil bij een andere groep: een groeiend aantal clandestienen die nooit een asielaanvraag of een andere wettelijke procedure doorliepen, maar van meet af aan steun zochten bij landgenoten of mensen van dezelfde etnische origine. Dit is direct ook het enige persoonskenmerk dat meespeelt in het lidmaatschap van een 'outsider community'. Daarnaast zijn enkel een aantal sociaalruimtelijke condities bepalend. Een vluchteling behorend tot een bepaalde etnische gemeenschap die zich in het landelijke Vlaanderen of elders buitenaf gevestigd heeft, zal geen lid zijn van een 'outsider community'. Het is namelijk een fenomeen dat bij uitstek verbonden is met steden, waar concentratie en segregatie hand in hand kunnen gaan.

Vluchtelingen in een 'outsider community' vallen bij moeilijkheden terug op de eigen groep.

Een 'outsider community' is een gemeenschap die sterk op zichzelf is aangewezen en behalve voor het zwartwerken weinig tot geen contacten heeft met de legale samenleving. Deze groep is daarentegen wel goed geïntegreerd in de eigen leefgemeenschap. Hierop valt men terug voor van alles en nog wat: vriendschappen, materiële zekerheid, morele steun enzovoort. Vluchtelingen die lid zijn van een dergelijke gemeenschap richten zich bij moeilijkheden of vragen niet tot de (officiële) hulpverlening, maar vallen ook dan terug op de eigen groep. In geval van ziekte bijvoorbeeld doen deze documentlozen geen beroep op de procedure 'dringende medische hulp' die voor deze vreemdelingen bij wet is geregeld, maar zoeken steun bij elkaar.

Wederkerigheid

De solidariteit onder de leden van dergelijke gemeenschappen is bijzonder groot. De leden zijn bijna allemaal clandestienen die nooit asiel hebben aangevraagd. Slechts vijf respondenten uit de onderzoeksgroep die deel uitmaken van een 'outsider community' zijn uitgeprocedeerden die intussen meerdere jaren illegaal in België verblijven. Daarnaast is er ook een aantal legaal verblijvende landgenoten lid van de 'outsider community'. Het gaat dus om gemeenschappen waarvan de leden zowel legaal als illegaal in België verblijven en waarin de onderlinge steun zeer vergaand is. Niemand wordt aan zijn lot overgelaten en iedereen wordt gewaardeerd omwille van kleine of grote bijdragen die men levert aan de gemeenschap. Ieders talenten worden maximaal benut, variërend van het kappen van haar, het nemen van foto's op feestjes, koken, naaien en herstellen en inkopen doen tot het invullen van formulieren. Waar men aanklopt, krijgt men te eten. Bijna alle problemen worden binnen de gemeenschap besproken en opgelost.

Het lijkt erop dat de cultuur van armoede, geïnternaliseerd in het

herkomstland, wordt voortgezet. Antropologe Gonzalez de la Rocha beschrijft bijvoorbeeld hoe arme gezinnen in Mexico weten te overleven met behulp van diverse inkomstenbronnen uit legale en illegale arbeid, aangevuld met giften in natura en allerhande uitkeringen die door verschillende leden van het huishouden worden ingebracht. De ervaring met moeilijkheden waar men als 'armen' in het land van oorsprong mee te maken had, worden hier ook aangewend. Het is duidelijk dat mensen die in hun thuisland in een armoedecultuur leefden, in het Westen gemakkelijker 'overleven' als zij zich kunnen verenigen in 'outsider communities'. Vooral Afrikaanse gemeenschappen, zoals de Congolese, vormen hechte groepen van landgenoten die elkaar moreel en materieel steunen.

Een belangrijk deel van de mensen uit de onderzoeksgroep leeft van 'hosselen'. Deze term is afkomstig uit het Sranantongo, de lingua franca van Suriname, en is een verzamelnaam voor bijverdienen, ritselen, scharrelen en semilegale tot illegale praktijken, zoals verduisteren van goederen of dealen. Een hosselaar is iemand die van alle markten thuis is, maar niet een echt vak beheerst. Het illustreert goed hoe een deel van de leden van een 'outsider community' overleeft. Sommigen springen in voor een legale landgenoot die tijdelijk uitvalt - bijvoorbeeld door ziekte - en kunnen zo ad interim werken om een tijdelijk inkomen te verdienen. Het komt ook voor dat men op meer permanente basis een legaal werkende helpt bij de uitoefening van zijn vak en men op die manier een deel van het loon opstrijkt. Vaak heeft men een maand een redelijk inkomen en dan weer even helemaal niets.

Sommige perioden werkt men deeltijds, op andere momenten helemaal niet of slechts een paar uur. De respondenten zijn steeds op zoek naar werk of bijverdiensten en overbruggen de periodes van weinig of geen werk door te gaan eten bij vrienden of landgenoten. Door het goede sociale vangnet dat de 'outsider community' biedt, blijkt het hosselen een zeer efficiënte economische activiteit, die volledig aangepast is aan de onzekere juridische, sociale en materiële situatie waarin deze vluchtelingen leven.

Meert en Kesteloot geven in *Overleven in de grootstad Brussel. Economische integratie in achtergestelde buurten* (1998) een mooie theoretische beschrijving van wat ik na analyse van de onderzoeksresultaten een 'outsider community' heb genoemd: een sociaal en economisch netwerk van een bepaalde etnische gemeenschap bestaande uit legale en illegale landgenoten die elkaar door dik en dun steunen door elkaar bijvoorbeeld aan werk te helpen en onderling identiteitsbewijzen en mutualiteitkaarten uit te lenen, door voor elkaar in te springen bij (zwart)werk en babysitten of door het geven van morele steun en voeding. Het ruilen van diensten en goederen zonder tussenkomst van geld staat in de economisch-anthropologische literatuur bekend als wederkerigheid. Meert en Kesteloot operationaliseren economische integratie aan de hand van de drie integratiesystemen van Polanyi. Naast de ons misschien beter bekende begrippen 'marktruil' en 'herverdeling' ontwikkelen zij het concept van 'wederkerigheid' als economisch overlevingssysteem. Daaraan koppelen ze vervolgens de integratie van huishoudens in het economische systeem waarbinnen de

productie verloopt. Wederkerigheid helpt mensen aan de nodige bestaansmiddelen door uitwisseling. Iedereen brengt iets in in de vorm van producten of diensten en dit niet per se op hetzelfde moment. Meert en Kesteloot stellen dan ook dat "de meest evidente wederkerigheidsnetwerken de uitgebreide familie, etnische gemeenschappen en soms buurtnetwerken zijn."

Dit ruilsysteem berust op groot vertrouwen tussen de leden. Bij 'input' in het netwerk komt immers niet direct 'output' tot stand. Tussen de leden bestaat een impliciete afspraak die garandeert dat er 'gelijkwaardig' geruild wordt in wederzijds sociaal en materieel belang. De wederkerigheid die gangbaar is in een 'outsider community' mogen we daarom niet beschouwen als giften waarvoor geen tegenprestaties worden verwacht. Sociale controle is er permanent aanwezig en roddel en het tijdelijk negeren van leden die 'profiteren' worden als sanctiemiddelen gebruikt. "Zij komt elke dag langs op het uur dat we eten. En ze wil nooit lang blijven. Wanneer ik of mijn nicht haar eens een gunst vragen, moet ze altijd wel ergens heen. Sinds enkele weken zorgen we ervoor dat we reeds gegeten hebben als ze langskomt. Niet alleen ik en mijn nicht, maar iedereen is op zijn hoede voor haar. Het is haar eigen fout," vertelde Reth, die uit Congo afkomstig is.

Gentrification en gettovorming

Er moet op gewezen worden dat concentratie in bepaalde wijken en segregatie van andere sociale groepen noodzakelijke voorwaarden zijn om dergelijke gemeenschappen te kunnen realiseren. Alleen in de

(grote) steden vinden landgenoten elkaar en kunnen zij zich makkelijk in elkaars buurt vestigen. Deze vorm van segregatie heeft opmerkelijk genoeg alles te maken met de op het eerste gezicht tegengestelde ontwikkeling van gentrification. Precies dit fenomeen, de geconcentreerde aanwezigheid van hooggeschoolde jongeren in bepaalde achterstandswijken, zorgt ervoor dat andere achtergestelde wijken nauwelijks of geen opwaardering kennen. Het zijn deze wijken die min of meer 'de vuilbak' vormen voor de maatschappelijk uitgestoten. Het worden 'getto's' waarin zich naast gemarginaliseerde armen en werkloze migranten 'outsider communities' vestigen. Immers, om de eerder beschreven wederkerigheid en sociale controle daarop in praktijk te kunnen brengen, moet de ruimtelijke schaal beperkt zijn. Voorbeelden van dit soort wijken zijn de Seefhoek in Antwerpen, de Matongé-wijk in Brussel en de banlieus in Parijs. We zien hier meerdere 'outsider communities' ontstaan, steeds bestaand uit leden van een bepaalde etnische groep die dicht bij elkaar wonen. In de ondervraagde doelgroep waren het vooral vluchtelingen van Congolese herkomst in Brussel en Roma in Antwerpen die behoorden tot een 'outsider community'. Maar de Poolse gemeenschap van documentlozen in Brussel functioneert volgens Mila Paspalanova ook zo: in verschillende basisbehoeftes, zoals herstelwerk, medische verzorging, babysitten, haar kappen en dergelijke, wordt voorzien door landgenoten. Veel Poolse immigranten zonder papieren leven in Brussel zonder de eigen gemeenschap te verlaten, behalve om te werken of te winkelen.

Schitteren in de schaduw

Mensen zonder wettige verblijfsstatus bewegen zich in onze samenleving in de schaduw, bijvoorbeeld door het verzwijgen van zwartwerk of door het hebben van de illegalenstatus. In de 'outsider community' kent iedereen elkaar los van die schaduw. Het (tijdelijk) aannemen van een schaduwleven is bovendien lang niet altijd problematisch voor de identiteitsbeleving van de betrokkene. Vooral het 'lenen' van een paspoort van een landgenoot of een andere illegale verblijver komt vaak voor en is voor de betrokkenen laagdrempelig. Mensen-zonder-papieren vertelden hoe ze 'even binnenlopen' bij bevriende landgenoten om een paspoort te lenen als ze met de trein moeten of een dagje de stad in gaan. Nasha, een vrouw uit Congo, legde uit: "We laten ons medisch verzorgen met de papieren van een ander (ook Congolezen). Ik zeg dat eerlijk. Men laat zich verzorgen met papieren van anderen... Men neemt de papieren van vrienden om zich in het ziekenhuis te laten verzorgen."

Belangrijk om te vermelden is dat deze groep mensen-zonder-papieren voor hun identiteitsbeleving niet refereert aan de omringende samenleving, maar aan hun 'outsider community'. De Belgische samenleving is de 'out-group' waartoe zij niet behoren. Ze ontwikkelen een soort symbolische etnische identiteit, zoals Gans dat omschrijft, die niet zozeer moet worden begrepen als het achter zich laten van oude tradities, maar als een reactie op de omstandigheden waarin men zich op dat moment bevindt. Binnen de 'outsider community' kan men ook een zekere status verwerven en - zoals Sansone dat zo mooi omschrijft in zijn gelijknamig boek uit 1992 - schitteren in de schaduw. "Mijn neef heeft een brommer die nog maar vijf jaar oud is," vertelt de zestienjarige Adriani uit Macedonië. "Hij heeft ook een vriendin, allé soms toch.

Hij kan goed lezen, toch beter dan ik, mijn zus kan ook wel goed lezen. Iedereen wil met hem bevriend zijn, maar ik ben zijn beste vriend."

Binnen de 'outsider community' kan men status verwerven en zodoende 'schitteren in de schaduw'.

Hierboven is het verschijnsel van de 'outsider community' besproken: een efficiënte informele organisatiestructuur en overlevingsstrategie voor mensen zonder papieren, gecreëerd vanuit een verregaande maatschappelijke achterstandspositie. Door deze overlevingsstrategie herdefiniëren documentlozen bovendien hun cultuur en identiteit. Het ontstaan van 'outsider communities' is dus niet zozeer de resultante van individuele keuzes, maar een gevolg van bepaalde structuren in de sociaalruimtelijke sfeer van grote steden. Een steeds verder doorgezette gentrification van bepaalde achterstandswijken zorgt tegelijkertijd voor een maatschappelijke onderwaardering van andere achtergestelde wijken. Daar ontstaat dan een concentratie van de meest gemarginaliseerde groepen in de samenleving, waaronder de mensen zonder wettige verblijfsstatus. Bijgevolg leven zij samen in dezelfde wijk en gescheiden van de modale stadsbewoners, waardoor een 'outsider community' kan ontstaan. Deze gemeenschappen zijn economische entiteiten, maar genereren ook een eigen subcultuur en een eigen vorm van identiteitsbeleving. De enige kanttekening die bij de sociaalruimtelijke determinatie voor het ontstaan van 'outsider communities' moet worden geplaatst, is dat documentlozen die in hun land van herkomst in een armoedecultuur leefden zich vaker dan andere 'sans papiers' verenigen in een 'outsider community'. Zij zijn het immers gewend om met weinig middelen te overleven door onderling solidair te zijn, zonder terug te vallen op een goed uitgebouwd herverdelingsmechanisme van de staat.

Aleidis Devillé (Aleidis.Deville@soc.kuleuven.be) is verbonden aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek van de Katholieke Universiteit Leuven en aan het departement Sociaal Werk van de Katholieke Hogeschool Kempen. In 2008 rondde zij haar doctoraatonderzoek af naar mensen zonder papieren.

Literatuurselectie

Chavez, L.R. (1992) *Shadowed lives: Undocumented immigrants in American society*. Fort Worth: Narcourt Brace College Publishers.

De Maesschalck, F. & M. Loopmans (2002) *Herverdeling van middelen en mensen*. Rooilijn, 3, 120-125.

Deville, A. (2008) *Schuilen in de schaduw. Mensen zonder wettig verblijf in de Belgische samenleving. Een kwalitatieve 'multi-method' benadering*. Mechelen: Kluwer.

Gans, H. (1979) *Symbolic ethnicity: the future of ethnic groups and cultures in America*. *Ethnic and Racial Studies* 2, 1, 1-20.

Gonzalez de la Rocha, M. (1994) *The resources of poverty: Woman and survival in a Mexican city*. Cambridge: Blackwell.

Loopmans, M. (2006). *Het einde van de stad? Stadsontwikkeling en concurrentiedenken*. *Oikos*, 3, 12-21.

Meert, H. & C. Kesteloot (1998) *Overleven in de grootstad Brussel. Economische integratie in achtergestelde buurten*. *Vlaams Marxistisch Tijdschrift* 32, 3, 46-57.

Meert, H. (2002) *Wederzijdse dienstverlening en sociale netwerken*. In: S. Musterd & H. Ottens (eds.) *Strijd om de stad*. Assen: Koninklijke Van Gorcum. 99-114.

Paspalanova, M. (2005) *Migranten zonder papieren in Brussel*, In: M. Swyngedouw, P. Delwit & A. Rea (eds.) *Culturele diversiteit en samenleven in Brussel en België*. Leuven: Acco. 83-96.

Sansone, L. (1992) *Schitteren in de schaduw: overlevingsstrategieën, subcultuur en etnische identiteit van Creoolse jongeren uit de lagere klasse in Amsterdam: 1981-1991*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Van Criekingen, M. & J.-M. Decroly (2003) *Revisiting the diversity of gentrification: Neighbourhood renewal processes in Brussels and Montreal*. *Urban Studies* 40, 12, 2451-2468.

Oog voor elkaar

AUTEUR Tineke Lupi

Toen stadssocioloog Talja Blokland in 1998 promoveerde op een onderzoek naar de betekenis van stadsbuurten voor hun bewoners was haar uitgangspunt dat sociale netwerken geen gemeenschappen zijn. In plaats daarvan richtte ze zich op het begrip publieke familiariteit hetgeen tot zogenaamde 'imagined communities' zou leiden. De Vlaamse antropoloog Soenen wees Blokland er echter terecht op dat zij publieke familiariteit toch vooral invulde als persoonlijke banden en weinig aandacht had voor korte contacten in de openbare ruimte. In het boek *Oog voor elkaar* (2008) vult Blokland deze blinde vlek in haar werk in, en het kan dan ook beschouwd worden als een aanvulling op haar veel geciteerde werk van tien jaar geleden. Maar Blokland zou zichzelf niet zijn als ze haar ambities niet hoger zou leggen. Dat korte contacten ertoe doen beschouwt ze als een gegeven; de vraag die ze zichzelf in dit boek stelt is hoe ze ertoe doen. Hier komt de these van Jane Jacobs over 'ogen-op-de-straat' om de hoek kijken. Net als vele anderen is Blokland een aanhanger van Jacobs' visie op de stad. Echter, zo constateert zij, haar these is nooit echt empirisch onderbouwd. Een onderzoek naar veiligheidsbeleving in Rotterdam, uitgevoerd in opdracht van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM), bood hier de perfecte gelegenheid toe.

De vier Rotterdamse buurten waar het onderzoek plaatsvond, Lombardijen, Tussendijken, Pendrecht en Hillesluis, scoren alle relatief laag op de veiligheidsindex van de gemeente. De geïnterviewde winkeliers noemden ook veel tekenen van overlast, criminaliteit en verloedering. Toch ervaren bewoners dit zelf nauwelijks. Hun veiligheidsbeleving is veel meer gebaseerd op sociale signalen in de openbare ruimte. Zaken als vuil op straat, zo stelt Blokland, geven mensen het idee dat anderen niet om hun buurt geven. Hoewel ze er zelf andere normen over wat normaal is op na houden, ontstaat hierdoor een zogenaamde situationele normaliteit. Samen met het feit dat bewoners van heterogene stadswijken elkaar steeds minder goed kunnen inschatten, zorgt dit voor afnemende sociale controle.

Deze processen van vertrouwen zijn zeer subtiel en daarom moeilijk met grote beleidsingrepen aan te pakken. Ook gaat het niet, zo betoogt Blokland meerdere malen, om gemeenschapsvorming en hechte contacten tussen alle burens. De diverse percepties en het ruimtegebruik van bewoners zijn veel bepalender voor sociale controle. Het onderzoek laat zien dat functiemenging, zoals gepropageerd door Jacobs, daaraan bij kan dragen. Doordat mensen elkaar bij scholen en winkels in de wijk regelmatig tegenkomen, ontwikkelen ze publieke familiariteit en worden ze ook beter in de 'kunst van het thuiszijn'. Ogen-op-de-straat zorgt dus voor meer oog voor elkaar en daarmee voor een grotere

veiligheidsbeleving. Deze werking van functiemenging is echter geen gegeven. Persoonskenmerken en andere omgevingsfactoren spelen ook een grote rol bij de inschattingen die mensen van elkaar en de staat van de openbare ruimte maken. Blokland pleit dan ook voor een inzet op mensen met zogenaamde 'robuste identiteiten' die 'stedelijkheid om de hoek' lijken te willen.

Het principe van ogen-op-de-straat is belangrijk, maar hoe werkt het?

Omdat Blokland VROM wist te overreden om in plaats van een aparte onderzoeksrapportage direct een boek op te leveren, is *Oog voor elkaar* met verschillende doelen geschreven. Dat is ook gelijk de zwakte van het boek. Met name in het begin springt ze van de hak op de tak. Saaie statistieken worden afgewisseld met academische beschouwingen over de beleving van wonen en identiteit. De breedsprakige stijl waarin deze hoofdstukken geschreven zijn draagt bovendien niet bij aan de leesbaarheid. Dit alles verandert echter als Blokland aan de kern van haar betoog toekomt en de cijfers plaatsmaken voor interviewcitaten. De hoofdstukken over de beleving van de openbare ruimte, het thuisgevoel in de buurt en sociale controle zouden door iedereen die iets met het leven in stadswijken te maken heeft gelezen moeten worden. Voor zowel de aanpak van achterstandsbuurten, herstructurering als de bouw van nieuwe wijken bieden ze namelijk zeer belangrijke lessen.

Blokland, T. (2008) Oog voor elkaar. Veiligheidsbeleving en sociale controle in de grote stad. Amsterdam: Amsterdam University Press. ISBN 9789089640437.

Literatuurselectie

Blokland, T. (1998) Wat stadsbewoners bindt. Kampen: Kok Agora.

Soenen, R. (2006) Het kleine ontmoeten. Over het sociale karakter van de stad. Antwerpen: Garant.

In Lelystad bestaat geen symboliek

AUTEUR Erik van Marissing

"In Lelystad bestaat geen symboliek," beweert Joris van Casteren in zijn boek *Lelystad* (2008). De stad is volgens hem gebouwd door praktische mensen die niets aan het toeval wilden overlaten: "In Lelystad bestonden geen onverwachte vormen die associaties oproepen." De auteur haalt jeugdherinneringen op aan Lelystad en omlijst deze met een gedegen journalistiek verslag over de geschiedenis, waarbij hij de zwakke plekken van de stadsplanning pijnlijk blootlegt.

Tijdens hun jeugd gooiden Van Casteren en zijn schoolvriend Wolfgang uit verveling ruiten in, lieten autobanden leeglopen, gooiden eieren naar winkelend publiek en stichtten brandjes. Ze werden daarbij geïnspireerd door het antivandalisme-project 'Lely-tjes Vandalen'. De hoofdmeester riep hen tot de orde: "In deze stad bestaat nog geen geschiedenis, jullie moeten die geschiedenis schrijven." Ook het stadsbestuur probeerde op allerlei manieren een positieve start te maken. Het opende het multifunctionele gemeenschapscentrum De Agora, waar elke Lelystedeling "zijn sociale en kulturele behoefte moest kunnen bevredigen om daarmee zijn persoonlijkheid beter te ontwikkelen," want in de kleine kale stad was volgens Van Casteren weinig te doen. Daarom werden er vele clubs opgericht, waarvoor de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders subsidie gaf of accommodatie regelde. Terugkijkend constateert Van Casteren dat de goedbedoelde ideeën Lelystad uiteindelijk de das hebben omgedaan. In treffende bewoordingen schetst hij de toenemende problemen in de modelstad sinds eind jaren zeventig: de eerste inbraak, de eerste moord, jeugdbendes en woninguitzettingen. Ook bespreekt hij de komst van zigeuners en andere door bewoners als ongewenst beschouwde bevolkingsgroepen, zoals Surinamers en Vietnamezen. In de jaren tachtig werd het absolute dieptepunt bereikt. De Mobiele Eenheid kwam eraan te pas om skinheadjongeren in bedwang te houden, nadat hun clubhuis wegens drugoverlast was gesloten. Er werd veelvuldig brandgesticht, en er werden steeds meer roofovervallen gepleegd. "Op het Horecapleintje werd bijna wekelijks geschoten of gestoken." De Centruumpartij trad toe tot de gemeenteraad en in 1986 wees een imago-onderzoek uit dat slechts zes procent van de Nederlanders een positief beeld van Lelystad had.

Waarom is Lelystad niet geworden wat het had moeten zijn? Ten eerste was het inpolderingsproject, zoals eind negentiende eeuw bedacht door Cornelis Lely, vooral een prestigeproject en het resultaat van ondemocratische besluitvorming. Ten tweede bleef de werkgelegenheid ver achter bij de voorspellingen. Een subsidieregeling die voor meer banen moest zorgen, leidde ertoe dat ondernemers zich vestigden, de subsidie dankbaar opstreken en vervolgens net zo snel weer vertrokken. Met het vertrek van de Rijksdienst voor de IJsselmeer-

polders gingen bovendien meer dan duizend arbeidsplaatsen verloren. Ook de beoogde bevolkingsgroei bleef uit. Mensen die naar de polder wilden, vestigden zich liever in Almere. Om toch een hoger inwonertal te bereiken, liet Lelystad mensen binnen die vanwege hun problematiek in andere steden geweerd werden. Het gevolg was een oververtegenwoordiging van mensen met psychische problemen. Een huisarts stelde een opmerkelijke diagnose: "Misschien zijn al die blokkendozen wel net iets te keurig in elkaar gezet. Een overdosis aan stedenbouwkundige logica kan ook tot een planologieneurose leiden." "Het begon allemaal zo veelbelovend," aldus een bewoner van het eerste uur. "Iedereen zei: 'we gaan het heel anders doen dan op het oude land. Samen op basis van gelijkheid. Geen sociale grenzen, geen verzuiling.' Na een paar jaar was het over en hadden we de oude patronen te pakken."

"Een overdosis stedenbouwkundige logica kan tot planologieneurose leiden."

Toen men in 1951 met de bouw van de negentig kilometer lange dijk rond Oostelijk Flevoland begon, was Lelystad het onbetwiste symbool van planologische vooruitgang. De eerste bewoners waren pioniers van de nieuwe wereld. Ruim vijftig jaar later zien we dezelfde ideologische taal terugkomen in het vorig jaar verschenen rapport *Samen werken met water*: "De uitdagingen waar Nederland de komende eeuwen voor staat, hebben niet in de eerste plaats het karakter van een bedreiging, maar bieden juist ook nieuwe perspectieven." Het is te hopen dat men deze nieuwe perspectieven op waarde weet te schatten en niet dezelfde fout maakt als de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, want juist nieuwe perspectieven en ideeën deden Lelystad uiteindelijk de das om en vormen misschien wel een grotere bedreiging dan het water. *Lelystad* vormt een mooie combinatie van een journalistiek onderzoeksverslag en persoonlijke jeugdherinneringen. Met herkenbare en boeiende beschrijvingen wordt een prachtig beeld geschetst van het ontstaan van Lelystad en de ontwikkelingen die zij heeft doorgemaakt, waarbij de auteur de idealen genadeloos weet te spiegelen aan de werkelijkheid. Het is een aanrader voor iedereen die is geïnteresseerd in de sociogenese van nieuwe steden en het spanningsveld tussen ruimtelijke planning en het alledaags gebruik van stedelijke ruimte.

Casteren, J. van (2008) *Lelystad*. Amsterdam: Uitgeverij Prometheus. ISBN 9789044612172.

REDACTIEADRES

Redactie Tijdschrift AGORA
Faculteit Geowetenschappen
Universiteit Utrecht
Postbus 80.115
3508 TC Utrecht
[e] info@agora-magazine.nl
[i] www.agora-magazine.nl
[postbanknummer] 61 65 799

REDACTIE

Jesper van Loon (hoofredactie), Marloes Wevers (eindredactie), Döske van der Wilk (eindredactie), Reinier Folkerts (secretaris), Veronique van Acker, David Bassens, Lomme Devriendt, Mirjam Fokkema, Wouter van Gent, Heidi Hanssens, Tina Kelder, Christien Klaufus, Bas van Leeuwen, Sander Lenferink, Martijn van der Linden, Karen Manders, Bruno Meeus, Femke Meijer, Sarah Meys, Yvonne Rijpers, Nick Schuermans, Casper Stelling, Stephanie Vervae, Martin Zebracki, Pascal Debruyne (gastredacteur), Suzanne Plaum (gastredacteur).

REDACTIEADVIEZEN

Justin Beaumont, Marco Bontje, Ben Derudder, Steven Kromhout, Maarten Loopmans, Filip De Maesschalck, Ben de Pater, Tineke Lupi, Justus Uitermark.

GRAFISCHE VORMGEVING

Maarten Mieras en Jeroen Sikma

DRUK

A-D Druk bv - Zeist

ABONNEMENTEN (per jaar)

Bibliotheken, bedrijven, instellingen	€47,50
Studenten	€17,50
Overigen	€25,00
KNAG-leden krijgen een korting van	€5,00

Alle studenten Sociale Geografie & Planologie aan de Universiteit van Amsterdam en de Katholieke Universiteit Leuven, en alle eerstejaars bachelors van de Universiteit Utrecht en de Rijksuniversiteit Groningen krijgen via hun instituut een exemplaar. Abonnementen worden verlengd tenzij opgezegd vóór 1 december van het lopende jaar.

ARTIKELLEN

Artikelen, mededelingen en reacties kunnen worden aangeboden aan het redactieadres. Dit geldt ook voor mededelingen en aankondigingen met betrekking tot congressen, studiedagen en andere evenementen op het gebied van de sociaal-ruimtelijke wetenschappen. Auteursrichtlijnen zijn bij de redactie beschikbaar. Artikelen overnemen is toegestaan met toestemming van auteurs en bronvermelding.

ADVERTENTIES/SCRIPTIES

Informatie via <www.agora-magazine.nl> of e-mail

De uitgave van AGORA wordt mede mogelijk gemaakt door steun van de Faculteit Geowetenschappen (UU), het C.M.Kaninsituut (UvA), de Afdeling Sociale en Economische Geografie (KU Leuven), de vakgroep Geografie (UGent), de faculteit Ruimtelijke Wetenschappen (RUG) en het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG).

Het volgende nummer

Prostitutie staat in veel steden momenteel hoog op de politieke agenda. Landelijk wordt nieuwe wetgeving voorbereid die ertoe moet leiden dat wantoestanden als dwang, misbruik en mensenhandel kunnen worden tegengegaan, en lokaal wordt in verschillende steden het bestaande prostitutiebeleid aangescherpt. De beweegredenen zijn divers: in Rotterdam en Utrecht richt men zich met name op het bestrijden van mensenhandel. Amsterdam heeft daarentegen een duidelijke vastgoedgerichte strategie met een criminogene invalshoek. Ook op Europees niveau heeft regulering van de branche continu de aandacht.

Desondanks blijft prostitutie moeizaam in goede banen te leiden. Recent onderzoek naar prostitutiebeleid in diverse Europese steden bracht een drietal gemeenschappelijke problemen aan het licht. Ten eerste is er een gebrek aan inzicht in de dynamiek van de sector. Ten tweede is er geen sprake van een integrale aanpak ter verbetering van het welzijn van de prostituees, het terugdringen van de criminaliteit en bevordering van de leefbaarheid in prostitutiebuurten als gevolg van een gebrekkige beleidsvorming en -uitvoering. En tot slot is er op de verschillende ruimtelijke en politieke schaalniveaus geen eenduidigheid in de aanpak van de problematiek.

In het volgende themanummer laat AGORA een aantal ervaringsdeskundigen hun visie geven op het verschijnsel. Daarnaast zullen de auteurs reageren op de genoemde onderzoeksresultaten.

ohyescoolgreat.

grafisch ontwerp studio voor
print, web en publieke ruimte.

ohyescoolgreat. kan alles op het gebied
van grafisch ontwerp en website ontwerp
en programmering voor u verzorgen!

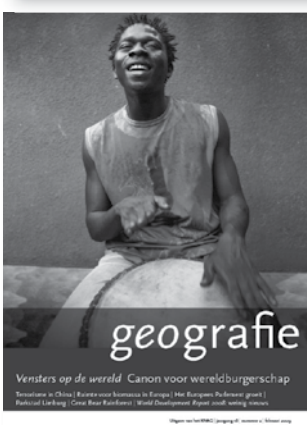
is gericht op communicatie
en innovatie in print en web.

kan van klein tot groot,
art direction tot vormgeving.

bel of mail voor een offerte of persoonlijk gesprek: **+31 6 139 540 76** of jeroen@ohyescoolgreat.com of ga naar: **www.ohyescoolgreat.com**

geografie

Hèt tijdschrift voor geografen
en studenten geografie

| informatie over actuele ruimtelijke ontwikkelingen in Nederland en daarbuiten | reisverhalen | opinies | achtergrondinformatie | recensies | nieuwsberichten | columns | interviews | geografische agenda | boekbesprekingen | aanbiedingen ...

Geografie verschijnt negen keer per jaar en kost studenten slechts € 32 per jaar, aio's en oio's betalen € 66,50 (normale prijs € 89,50 per jaar). Het lidmaatschap van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAAG), het belangrijkste netwerk voor geografen in Nederland, is bij de prijs inbegrepen.

Kijk op www.geografie.nl of bel
030 253 40 56 voor een abonnement.
Een welkomstcadeau ligt klaar!

KNAAG

AD-DRUK-advertentie